

Маргарита
Малиновська

Древо Дружби

Leonid Leonov

Маргарита
Малиновська

Древо дружби

ЛЕОНІД ЛЕОНОВ і УКРАЇНА

*Літературно-критичний
нарис*

Київ
«Радянський письменник»
1979

В очерке рассматривается творчество выдающегося русского писателя, академика, Героя Социалистического Труда, лауреата Ленинской премии Л. М. Леонова, анализируется его вклад в сокровищницу многонациональной советской культуры. Многими фактами и событиями творческая биография писателя связана с Украиной, деятелями украинской литературы и искусства.

ПЕРЕОБЛІК 1987

946294

КСО

ПЕРЕОБЛІК

Переоблік 10

«Він, Леонов, дуже талановитий, талановитий на все життя і — для великих справ».

МАКСИМ ГОРЬКИЙ

Ліс стояв по вуха в снігу, але вже не пухкому, як заячий хвіст, а дірчастому, мовби в нього стріляли з мисливської рушниці. Він шулив під вітром кострубаті плечі, щоб прогнати від себе скованість зимової дрімоти.

На широких грудях російського лісу, мов серце, билося весняне біле джерельце. Було воно маленьке, майже непомітне. З цього чистого джерельця, з його неторканої свіжості й прозорості і починається у романі «Російський ліс» Леоніда Леонова Батьківщина. З цього білого джерельця, що народилося у зелених глибинах сибірського лісу, випромінюється для письменника, мов яскрава зірка, святий і поетичний символ його Росії.

Відчиняється брама, і ми входимо в російський ліс: бачимо його зеленим, синім, блакитним, багряним, з багатою хвойною шубою на плечах, у волохатих коричневих штанинах ведмедів; чуємо дивні казки і легенди цього стародавнього приятеля нашого дитинства, а душу вивертає містичний шум дерев, таємничий і нелюдський у своєму велелегоні; і вже безмежно вражені силою воїна, захисника степу й річки, вірного друга клімату і врожаю.

«У нас у Росії ліс має відповідати за все», — каже в романі сибірський обхідник Міней.

Безмежні простори Росії, яких навіть в уяві не охопити іноземцю, виплекали дивовижно могутній, променистий талант Леоніда Леонова. Майбутній письменник із світовим ім'ям народився, проте, серед лісу будинків, а не дерев, у старому міщанському районі Москви,

в атмосфері старообрядницького побуту. Хто зна, коли відбулося це історичне знайомство на все життя—можливо, тоді, коли підлітком він приїжджав в Архангельськ до батька, який відбував заслання. І, може, внаслідок зіткнення у душі вражень від непокороної величі російських просторів і поневолення світу людини в старому побуті (зробимо можливою таку гіпотезу) виникла і через усю творчість Леонова проходить тема боротьби проти найлихішого персонажа його книг — обивателя. Понад сорок років тому він написав статтю «Про міщанство» і донині включає її в свою вибрану публіцистику. Ось діагноз обивателя, поставлений великим письменником: «Мені здається, що істинне ім'я його — шаблон».

Споживацькій філософії міщанина, шаблону мислення, у яких би оболонках він не переховувався, — від еластичних слів псевдоінтелектуала до грубої розхристаності думок «натуральної» людини — Леонід Леонов оголошує бій. Безперечно, це не основна магістраль, по якій рухаються його книги. Але не можна зрозуміти безкомпромісної суті його таланту без цього пристрасного діалогу з тими, хто опинився за бортом нового суспільства. Це те суто леоновське, що визначає творчу незаспокоєність, яка стала глибоким внутрішнім законом його письменницького обдаровання. Тут Леонов є найближчим продовжувачем бойових традицій Максима Горького. Тема боротьби з міщанином розробляється Леоновим у багатьох творах — «Кінець дрібної людини», «Злодій», «Унтиловськ», «Скутаревський», «Дорога на океан», «Звичайна людина» і, безперечно, досягає своєї найгустішої концентрації у романі «Російський ліс» в образі демагога-новатора з полемічним хистом професора Граціанського. Можливо, це формує і внутрішню полемічність леоновського стилю. Персонажів, створених уявою, він часто ставить мовби на

віддалі, щоб потім різноманітними стилістичними засобами — через теплу усмішку, доброзичливий гумор стосовно літературних героїв, чи інтелектуальний сарказм, або ж через пародіювання відтінків їхнього мислення передати своє письменницьке ставлення до людей та явищ. «Вже з першого кроку ти наче входиш до простої будівлі, наповненої повітрям, світлом, мускулястим рухом, до будівлі з тонкою, прозорою акустикою, створеної живою думкою і талантом великого майстра, — так осмислює силу впливу творів Леоніда Леонова відомий російський письменник Петро Проскурін. — Ця будівля з тієї оголеної, пульсуючої гарячої крові, котра йменується л ю б о в' ю до людини і б о л е м за людину... Тебе наче охоплює саме життя з усіма його суперечливими голосами й запахами в його такому нерівному становленні, в його нескінченних невланих переходах з якості в якість; трепетна доброта майстра в необхідний момент повертається жорстокістю і непримирністю, голос його наповнюється гірким сарказмом; іноді автор наче ставить перед людиною чарівне дзеркало, що здатне проявити тайне й низьке в душі, а сам, відсторонившись, очікувально мовчить здалеку, але за цим мовчанням зріє, визріває і нарешті народжується внутрішній голос самого споглядальника, який змушує здригнутися і засоромитися»¹.

Гарно сказано: щоб писати прозу, треба — жити.

Творча біографія Леоніда Леонова формувалася у впрі громадянської війни, коли двадцятилітній юнак працював у фронтовій червоноармійській пресі; ця біографія пов'язана з пильною увагою до соціалістичної новизни на селі, з поїздками на новобудови перших п'ятирічок, у республіки Середньої Азії та Закавказзя, з вогненною публіцистикою у роки Великої Вітчизняної

¹ Уроки Леонова. М., «Современник», 1973, с. 144.

війни, роботою кореспондента «Правди» на Нюрнберзькому процесі, з пристрасною участю учасника всесвітнього руху за мир. Покликання письменника він не мислить без відповідальності громадянина, — виступає у пресі на захист Байкалу, стає ініціатором створення Товариства друзів природи, пише про раціональне й мудре використання природних багатств російського лісу або ж збен-тежений тим, що в закарпатському селі різьблену дерев'яну церкву XVII століття віддали на дрова директорів школи. Герой Соціалістичної Праці, письменник Михайло Алексєєв справедливо зазначає, що «Леоніду Леонову завжди було по дорозі з Радянською владою, ось уже півстоліття віддає він їй усі свої душевні ресурси; всі свої дивовижні творіння він присвятив Жовтневій революції, яку вважає актом найвеличнішим в історії не тільки Росії, а й усього людства. Йому до болю дорога та новизна, що прийшла з Жовтнем і з Ленінінм, через те він і буває суворий, запеклий і нетерпимий у тих випадках, коли зустрічається з явищами, ворожими і суперечливими цій новизні, — зокрема, Леонов нерідко спрямовує всю міць свого слова, свого авторитету проти тих, хто під приводом боротьби з старим посягає на цінності, створені попередніми поколіннями, на цінності, які ще довго будуть служити добру службу новому, нашому соціалістичному суспільству. Так само часто піднімає він свій гнівний меч на захист зеленого друга, тобто на захист не д і л и м о г о фонду для всіх наших народів як у минулому, так і в найвіддаленішому майбутньому»¹.

Коли ми вдивляємося в епос Леонова, то одразу ж визначаємо його монументальну ознаку, але, безперечно, не в розмірах, масштабах, а в глибині і літературній неминучості порушених життєвих проблем. Він ніколи

¹ Уроки Леонова, с. 11.

не був прихильником тихих «сімейних» романів або ж творів «малої теми». Живе почуття кардинальних проблем у житті російського народу, що хвилюють селянство, інтелігенцію, робітничий клас, стан філософської та суспільної думки — першоначало леоновського епосу. Він прийшов у літературу в революційний, розвихрений, творчий, час, коли двадцятип'ятилітні люди командували арміями і писали всесвітньовідомі романи. Йому не було й тридцяти, коли він написав свої перші романи «Борсуки», «Злодій», у яких художньо освоювалися глибинні процеси життя. Невдовзі ці твори стали знані в світовій літературі. Леонов — автор шести романів, кількох повістей, тринадцяти п'єс, багатьох оповідань, публіцистичних та критичних статей. Читати його твори — це напружена духовна праця, що вимагає досвіду, приносить радість естетичного відкриття, самооновлення.

Через багато років, коли вже до самого Леонова зверталися літературні новобранці за порадою, як починати жити у великому мистецтві, він якось зізнався на одній з численних молодіжних нарад: «Бич початкуючих молодих письменників, авторів однієї-двох книжок, — обмеженість світогляду. Виступаючи перед великою аудиторією і помітивши в кінці залу іронічний погляд людини, яка знає більше за вас, не втікайте від змагання, що мимовільно виникло між вами. Письменник — це передова людина, передова думка...»

Вся творчість Л. Леонова, його життєвий шлях і громадська діяльність можуть бути прикладом вірного служіння письменника своєму народові. Переїнявши від майстрів минулого найкраще з класичної спадщини, традицій Горького, Чехова, Достоевського, він глибоко і пристрасно сприйняв нову добу в історії своєї Батьківщини, виріс у видатного майстра соціалістичної культури, народженої Жовтнем. У десяту річницю

Великої Жовтневої соціалістичної революції письменник мав право сказати від імені свого літературного покоління: «... всі ми, письменники нинішньої Росії, народились під знаком Жовтня. Ми одержали від нього духовне загартування, волю до мети, досвід і матеріал про людину».

Леонід Леонов — великий майстер слова, якого хвилює найсуттєвіше в житті та історії народу і який мислить з погляду історизму свого часу та перспектив нових поколінь. Як писав свого часу Максим Горький, в Леонові вже на початку його літературного шляху передчувався великий письменник, «людина якоїсь своєї пісні, дуже оригінальної...»

Це — пісня безмежно щедрої, великої і чарівної російської душі.

1.

В 1979 році шанувальники радянської літератури в нашій країні і за кордоном широко відзначають вісімдесятиліття одного з найвідоміших письменників сучасності — Леоніда Максимовича Леонова. Книги цього великого майстра слова давно вже стали набутком мільйонів читачів, вони допомагають Комуністичній партії у формуванні духовного світу нової людини — будівника комунізму. Їх загальний тираж мовами народів Радянського Союзу складає близько десяти мільйонів примірників. Творчість видатного радянського письменника має і велике інтернаціональне звучання.

Болгарський письменник Георгій Джагаров писав: «Творчість Леоніда Леонова — одна з вершин соціалістичного реалізму. Вона — живе свідчення дерзаних і сили цього методу, його здатності долати будь-які обмеження, проникати в недосліджені глибини людського

характеру і ставити насущні питання революційного перетворення світу. Леонід Леонов — один з найінтелектуальніших письменників нашого часу. Але за розумом Л. Леонова завжди відчувається душа. Ця душа така велика і прекрасна, що в нашій свідомості вона зливається в одне з душею Росії».

...Леонід Максимович Леонов народився 31 травня 1899 року в Москві, в її старому районі, що прибрав своєрідну назву — Заряддя. Тут, серед низькорослих будиноків з темно-рудими, обшарпаними боками, ветхих церковок, у тлумі знедоленого ремісничого люду, пройшло дитинство майбутнього письменника. Його дід мав тут маленьку бакалійну крамничку, але вона не принесла багатства. Він мешкав у темному, сирому, напівпідвальному приміщенні, суворо дотримувався старообрядницьких звичаїв, був набожний і примушував онука Леоніда читати йому вголос житія святих, патерики. Хлопчик рано познайомився з стародавньою літературою.

Батько Леонова — Максим Леонович — відомий як поет-«суриковець», видавець літератури для народу. На початку 1908 року він був арештований за видання брошур Карла Лібкнехта і Рози Люксембург та збірників революційних пісень. Пізніше письменник згадував у своїй публіцистичній статті «Падіння Заряддя» (1935): «Вдвох з бабусяю... відправлялися ми до батька на побачення в популярну тоді Таганську тюрму... Я пам'ятаю безкозирки тюремних солдатів, гомін переклички з рідними, подвійну дротяну сітку і за нею якесь записане, розліноване обличчя батька»¹.

Наприкінці 1910 року М. Л. Леонов був висланий в Архангельськ. Через деякий час він став редагувати там газету «Северное сияние».

¹ Л. Леонов. Литература и время. М., «Молодая гвардия», 1967, с. 51.

Перші роки навчання юного Леоніда проминули в Петровсько-Мясницькому міському училищі, куди він поступив у 1907 році. Літні канікули хлопчик проводив у селі Полухіно Калузької губернії, серед багатой природи середньої Росії.

З 1910 року Леонід Леонов навчається у 3-й Московській гімназії. Рано пробудилося в ньому літературне обдаровання, любов до мистецтва. Гімназистом Леонов часто дивився на «гальорці» вистави Художнього театру. Коли опускалася завіса, хлопчик стрімголов біг до рампи, щоб зазирнути в очі людям, які сколихнули його душу. Згодом, через багато років, він розповість про це: «Кожне відвідування Художнього театру ставало подією, яка довго світила всередині тебе, допомагала думати, оформлювала думки, народжувала несміливі власні творчі задуми»¹.

Чотирнадцятилітнім він почав писати вірші. Протягом 1915 — 1918 років поезії Леоніда Леонова друкувалися в архангельській газеті «Северное сияние». Цікаво, що на її шпальтах виступали такі поети, як Сергій Єсенін та Едуард Багрицький. В цих перших начерках пера молодого Леонова було багато наслідувального, він трохи захоплювався імпресіоністичними та символістськими зразками. Дивно було читати у сімнадцятилітнього юнака такі рядки:

Чтобы было толпе веселее,
Я вам песни о смерти пою.

Під час канікул у 1915 — 1917 роках він приїжджав до батька в Архангельськ, виконував коректорські обов'язки в газеті. В цей час стає постійним театральним рецензентом «Северного сияния». Зокрема, Леонов писав про п'єси Островського, Горького, Чехова, усвідомивши перевагу їхнього безкомпромісного реалізму над

¹ Л. Леонов. Литература и время, с. 57.

розповсюдженими мелодраматичними творіннями із зви-
вистою надуманою фабулою.

Інтелектуальне життя юнака відзначалося сконденсо-
ваністю запитів і багатогранністю шукань. Він захоп-
люється могутнім реалізмом Достоєвського і мистець-
кими відкриттями Художнього театру, відвідує клас
живопису, знайомиться з архангельськими казкарями і
вивчає фольклор. Народнопоетичні джерела допомогли
йому ще глибше зазирнути в щедрю російську душу, від-
чути незвичайну обдарованість, розум, благородство по-
мислів простої людини з народу. Від усної народної
творчості часто бере свої початки і золота чеканка лео-
новського стилю.

Справжнє народження Леонова як письменника від-
булося під впливом ідей Великої Жовтневої соціаліс-
тичної революції. Згодом, у 1935 році, він напише: «На-
ші сили — від революції, так як і досвід наш від рево-
люції...»

1920 року молодий архангельський журналіст вступає
добровольцем у Червону Армію, яка визволила місто
від білогвардійців та англійських інтервентів. Його на-
правляють на Південний фронт, у 15-ту стрілецьку ди-
взію. Спочатку ця дивізія стояла біля міста Катерино-
слава (нині Дніпропетровськ), де йшло її поповнення
і підготовка до походу проти Врангеля. Наприкінці літа
дивізія зупинилась у Таврійських степах України, за-
йняла бойові позиції на крутому березі Дніпра, між
Каховкою і Херсоном.

Два роки Леонід Леонов працював у бюлетенях та
газетах політвідділів Червоної Армії. Можна без пере-
більшення сказати, що Леонов-письменник починався
з журналістики. Він друкує політичні фейлетони, агіта-
ційні вірші, римовані лозунги, пише нариси, статті.
Вміння відштовхнутися від конкретного життєвого фак-
ту, щоб осмислити його закономірність у ряді інших

явиш, стало пізніше в пригоді у роботі над прозовими творами. «Леонід Леонов належить до тієї частини радянських письменників, котрі в роки громадянської війни вперше зблизилися з революційним народом, зазнали безпосереднього впливу діячів партії, познайомилися з марксизмом... Молодий червоноармієць опинився у середовищі політпрацівників Червоної Армії... Слова більшовицької правди проникали в душу молодого Леонова. У спілкуванні з більшовиками розширювався його світогляд, міцніла його політична свідомість, яснішим ставав йому смисл усіх подій, свідком і учасником яких він був»¹.

У 15-й стрілецькій дивізії Леонід Леонов кілька місяців працював у редакції дивізійної газети «На боевом посту». Молодий червоноармійський журналіст бачив незвичні для його ока простори українського степу, чув його гіркий полиновий запах, змішаний з димом згаріщ. Земля Херсонщини запам'яталася йому і своїми засухами, зубожінням, чорними бурями, наступом страхотливих пісків, які, здавалося, ніхто й ніколи не в силі зупинити, оживити ці сірі, сухі дюни, щоб вони зазеленіли пшеницею і виноградом. У незвичайно важких умовах доводилося йому тоді збирати матеріал для політвідділівської газети. Він писав про героїзм захисників пролетарської революції, викривав її ворогів як усередині країни, так і за кордоном, де організовувалася змова капіталістичних країн проти молодого Радянської держави.

Незабаром здібного, ініціативного червоноармійця-літпрацівника політвідділ 15-ї стрілецької дивізії призначив редактором дивізійної газети, яка з 10 жовтня 1920 року називалася «Бюлетнем». Разом з бійцями, командирами і політпрацівниками Леонов пройшов

¹ Вопросы советской литературы. М.—Л., Издательство Академии наук СССР, 1953, с. 331.

українським півднем, Таврійськими степами. Бої йшли під Бериславом, під Каховкою, Перекопом, біля Сиваша. «То була пора гніву й крайнього матеріального зубожіння,— так згадував видатний письменник про умови роботи в дивізійній газеті у статті «Безсмертя»,— проте ми були багатші за всіх: нерозмінні червінці молодості дзвеніли в наших піснях. На вісім чоловік друкарів і іздочивих у моїй крихітній похідній друкарні припадало дві тачанки, три шинелі і шкіряна куртка, одна; решта йшла пішки, кутаючись у що тільки можна чи навіть накрившись ковдрою від морозяного сиваського протягу. Але нам було тепло,— люди грілися тим жаром, який несли в собі; його вистачало й на те, щоб зігріти притомлених... Ех, якби той скромний, милий і веселий Єгор Мильков, з яким у пригаданий рожевуватий ранок ми переходили Сиваш, міг ось так само, плече до плеча, постояти зі мною на урочистому московському параді Перемоги!.. Згадуючи легендарні імена Фрунзе, і Чапая, і тих командирів Радянської держави, чий прах поховано в стіні кремлівській, ми не забули і про тебе, Єгор Мильков!»¹

На все життя запам'ятав Леонід Леонов Україну часів громадянської війни. Він не раз згадуватиме цю порохову, задимлену пору, свідчитиме про той вплив на його життя, світосприймання, що мали ці вікопомні події. «Напевне, не тільки мене, а й усе моє покоління сучасників, що вступили в підсумкову смугу життя, часто тягне озирнутися назад з досягнутого пагорка на пройдений разом з країною шлях,— писав Л. Леонов у статті «Замість привітання», коли в космос полетіла перша в світі жінка-космонавт Валентина Терешкова.— Здається, лише вчора сам проходив мимо всіх цих вогненних орієнтирів і віх, а вже далина яка! Громадянська війна

¹ «Литературная газета», 21 лютого 1948 р.

з пам'ятним, через Каховку і Сиваш, походом на Врангеля, з чого почалася моя творча юність, прозирає звідти безмірно далекою — ніби крізь зворотний бік бінокля: справді епоха «времен Очаковских и покоренья Крыма!»¹

В своїх публіцистичних статтях, численних інтерв'ю, розмовах з друзями і початкуючими літераторами, у листах Леонід Леонов знову й знову звертатиметься до спогадів своєї червоноармійської юності. Навіть у закордонних мандрах, відповідаючи на запитання журналістів (польських, чеських, німецьких), він не раз озиратиметься на минуле, де на дні його пам'яті, мов у сонячній криниці, спресовані під товщею часу ті незабутні зустрічі, кроки, слова і вчинки.

«Господарство моєї друкарні і редакції вмещалося у двох тачанках. Женемо білих, працюємо, і весь час хочеться їсти й спати... Влітаємо, пам'ятаю, у якесь село. Мені двадцять років, у мене жовтяниця, а з харчів — хліб, схожий на пемзу, і тюлька. Їдемо селом, на хатах чорні ганчірки; це означає, що все з'їдено, врангелівці щойно пройшли»².

П'ятнадцята стрілецька дивізія, де служив Леонов, не випадково була поставлена на одній з вирішальних ділянок Перекопсько-Чонгарської операції 1920 року — героїчної сторінки, яку вписали в історію громадянської війни війська Південного фронту під командуванням М. В. Фрунзе. Вона мала славетні бойові традиції. Ядро дивізії склали ще в 1918 році героїчні червоногвардійські загони. Згодом сюди увійшли підрозділи Першої московської робітничої дивізії, а також добровольці-робітники міста Миколаєва. Командиром дивізії був пітерський робітник Петро Андріанович Солодухін. Визволяючи українську землю від білогвардійців та іноземних

¹ «Правда», 21 червня 1963 р.

² Уроки Леонова, с. 204.

інтервентів, він героїчно загинув улітку 1920 року під Каховкою. «То були сильні, відбірні, вольові і загартовані у злигоднях бійці, — згадував про своїх фронтових побратимів Л. Леонов. — Вони билися так, наче тіла їхні були з криги й каменю, а серце із сонця. Вони знали і передали своїм наступникам таємничі секрети перемоги, з яких перший полягає у тому, що на війні жорстока суворість до себе потрібна в тій мірі, як і ненависть до ворога, а другий — що кожна велика сутичка закінчується урукопаш і тут побороє той, у кому гарячіший племінь віри: є щось сильніше і за уранову руду... Вони вмирали немарно: кров героїв займає перше місце серед тих благородних речових і духовних матеріалів, з яких будується велич країни»¹.

Перекопська операція військ Південного фронту під командуванням М. В. Фрунзе почалася уночі восьмого листопада 1920 року. В дуже тяжких умовах червоноармійські загони форсували Сиваш й оволоділи Литовським півостровом. У наступні три дні було подолано ішунські й чонгарські укріплення — головну смугу оборони врангелівців, а одинадцятого листопада червоні війська захопили Перекопський перешийок. За героїзм у боротьбі з ворогом 15-й дивізії присвоїли наймення «Сиваська».

В дні переможного наступу проти Врангеля номер політвідділівської газети вийшов з віршованим лозунгом на всю полосу, текст якого склав сам Леонов:

Генералов песня спета,
Бьем барона прямо в лоб.
Знамя красное Советов
Понесем за Перекоп!

На початку 1921 року Л. Леонова направили в іншу частину — 51-ту стрілецьку дивізію. Тут він працює

¹ «Литературная газета», 21 лютого 1948 р.

завідуючим кореспондентським бюро газети «Красноармеец». У складі своєї частини молодий журналіст проїхав через Миколаїв в Одесу, де розташувалися редакція і друкарня.

Проте скоро військова доля привела його до редакції газети 6-ї армії «Красный боец». Він знову потрапив у вже знайомі українські міста — Херсон, Катеринослав (нинішній Дніпропетровськ).

Письменник любить згадувати свою бойову молодість, пов'язану з Україною, з подіями громадянської війни, жорстокої класової боротьби у тисячолітньому степу. Леонід Максимович не пориває зв'язків із своєю колишньою дивізією. При зустрічі в Москві він показав мені листівку. Командування дивізії, у якій колись служив Леонов, тепло вітало його з річницею Радянської Армії. Відчувалося, що видатному письменникові дорога ця скромна поштова листівка, що нагадала йому про «вогненні орієнтири і віхи» життя.

Цікава напрошується паралель. Майбутній класик російської радянської літератури був учасником і свідком подій громадянської війни на півдні України, під легендарною Каховкою, героїчного штурму Перекопу, переходу через Сиваш. А пізніше, майже через три десятиліття, ці події з великою художньою силою і епічним розмахом описав у своєму романі «Перекоп» видатний український письменник Олесь Гончар, з яким Леонова пов'язує давня творча дружба. Йдеться тут про громадянську, ідейну, духовну спорідненість різних поколінь радянських письменників, у якій щільно та несподівано переплітаються і життєві, творчі шляхи, і теми, проблеми, мотиви, образи самих творів.

Варто навести свідчення російського прозаїка і нарисовця Володимира Чивиліхіна: «Якось, повернувшись з мандрів по Україні, я зателефонував Леонову і сказав, що побував у Цюрупинську, колишніх Олешках, де в

1920 році стояла його 15-та стрілецька дивізія, готуючись до боїв на Перекопі.

— Як там тепер?— почувся у трубіці його глухуватий голос.— Піски рухаються?

— Та ні. Зупинили.

— Що ви кажете! Це ж диво!

— Схоже на диво. Нарис у «Правде» надрукував про це...

І справді, на оleshківських пісках за роки Радянської влади українські лісники створили майже що чудо — підкорили пустелю цілком пристойних розмірів. Посадили захисний ліс на площі в шістьдесят тисяч гектарів, і піски, які колись фронтом у півтораста кілометрів наступали на місто, поля і сади, тепер здалися.

— Дуже було б цікаво подивитися!— сказав Леонов»¹.

Тема боротьби з дикою, непокірною природою, невичерпної мужності людини в цьому суворому поєдинку, її перемог і втрат — це теж одна з тих магістралей, які проходять через усю світову літературу. Вона, складна й актуальна, в наш час набуває усе нових і нових відтінків. Ця віковична боротьба — не тільки активне тло для розкриття характерів, їхніх найвиразніших рис, за сіб апробування світоглядних і душевних якостей в обставинах драматичних, складних, на грані крайнього напруження усіх фізичних і моральних сил. Новий сучасний аспект проблеми полягає у тому, що ця боротьба, по суті, ведеться заради збагачення і збереження флори і фауни на планеті, їхнього розвитку і примноження.

Прикметно, що в українській радянській літературі є ряд значних творів, у яких, зокрема, художньо розкриті, досліджені героїчні зусилля, звершення наших сучасників, які перетворили засушливий український Південь,

¹ Уроки Леонова, с. 202.

край чорних бур, у квітучу землю жита й винограду. Насамперед треба назвати твори Олеся Гончара, якого критика й читачі одностайно, по праву називають співцем Півдня. «Таврія для мене — мов друга батьківщина. Тут живуть мої герої — хлібодари і виноградарі, чабани і вузлов'язи. «Ніщо мені так не пахне, як наш степ», — хочеться повторити вслід за молодим Горпищенком, льотчиком реактивної авіації. Колись мертві обшири нині ожили, вивпнились голосами трударів, озброєних знаннями, сучасною потужною технікою. У царство спеки і суховіїв прийшла вода»¹. Це свідчення видатного письменника є своєрідним лейтмотивом до багатьох його творів, зокрема романів «Тронка», «Берег любові», повістей «Бригантина», «Щоб світився вогник», ряду «південно-степових» оповідань і новел.

Один з колоритних куточків херсонського краю описано в «Тронці»: будівництво великого магістрального каналу в спраглих, висушених спекою степах, відродження мертвої землі, життя людей південного радгоспу, який сусідує з полігоном стратегічного значення. Письменник глибоко поважає своїх героїв — загартованих на сонці і вітрах степовиків, цих «рядових життя», знає їхню працю і побут, звичаї та обряди. «Тронка» дихає степом, безмежною любов'ю письменника до віковичних просторів, високого неба над ними. Величний образ незвичайного простору-роздолля, який «навіть після чорної бурі яскраво зацвітає щовесни дикими тюльпанами, розливається аж за обрій океаном краси», — започатковане читача.

Людина і природа, краса, поезія щоденності — все це розкриває і глибокий ідейний зміст повісті «Бригантина». Хоч йдеться тут про спецшколу-інтернат для неповнолітніх правопорушників, «важких» підлітків, які схи-

¹ «Літературна Україна», 15 вересня 1978 р.

били на початку життя, однак другим планом проступає тема самовідданої, звитяжної праці дорослих, які зуміли оживити мертві, безплідні піски. Коли вчителька спецшколи Марися Павлівна Ковальська допомагає своїм вихованцям подолати «стихію», розхристаність, легковажність у їхніх характерах, то такі майстрині, як виноградарка-гектарниця Оксана Кульбака, стали на бій із стихією у природі, спромоглися зупинити «нашесть найстрашніших рухливих пісків». Людина не тільки зупинила цей наступ, а й зуміла перетворити рушійні сили природи на благо життю, самооновленню, збагаченню ресурсів мертвих піщаних арен, що похмуро тягнуться по тих місцях, де колись, ще в доісторичні часи, проходило річище прадавнього Дніпра. Поступово зміщувалось воно, пересувалось на захід, бо земля ж крутиться й крутиться і ріки на ній це почувають теж. Шуміла лісами колись тут Геродотова Гілея (про це Оксана не раз чула з лекцій науковців), квітучий був край, а потім нібито кочові племена і ліси понижили, і копанки, що їх тут пізніше проїжджі чумаки копали, піском позаносило, — зосталося царство кучугур, текучих пісків, що їх, хоч скільки було докладено зусиль, здавалось, нічим людина не може зупинити. А ось тепер — і це ж таки не хвастощі! — на тисячі гектарів уже розляглися в кучугурах садки й виноградники, насадження сосен, тополь та білої акації. Недарма їсть хліб ця науково-дослідна станція, що розрослася вприбій радгоспу, все далі заходячи в кучугури своїми виробничими відділками»¹. Читач стає свідком щоденних битв людини, яка крок за кроком відвойовує простір для життя в пустельному краю. Розповідаючи про степовиків, їхні радощі і болі, письменник вивіряє свій естетичний ідеал, свою оцінку

¹ *Олесь Гончар*. Бригантину. К., «Дніпро», 1973, с. 13.

характерів і вчинків персонажів надійним мірилом — їхньою працею, ставленням до природи, людей. У буденному, непоказному труді, що наповнює роки й десятиліття людського життя, він знаходить невичерпні джерела героїзму, справжню красу праці на землі, котра є вічним двигуном буття, безсмертя усього суцього. «Як ніби епічне щось, слухала Марися Павлівна розповідь робітниці про ті буденні битви... Спершу треба розрівняти бархан за барханом, а потім засіяти житом в кінці серпня, а наступної весни жито скосити, підійняти плантаж, внести добрива і ще раз засіяти житом, а навесні по ньому вже садитиметься виноград з таким розрахунком, що, коли жито викине колосок, в той час виноград саме теж бризне листом, і вони мовби захищатимуть одне одного... Виявляється, жито одна з найвитриваліших рослин на планеті, жита боїться навіть осот, в цих умовах воно якраз і очищає землю, з жита тут все починається... Ось де панує творчий дух людини, — мимовіль подумалося Марисі. — І ці люди, що цілий край повертають до життя, вони теж як жито...»¹

У ставленні до природи, в любові до неї, охороні і збереженні теж виявляється один з моральних критеріїв цінності людини, чистоти й гармонії душі. Недарма вчені вважають, що в своєму спілкуванні з природою людина стає кращою, благороднішою, своїми чарами, величчю, обіцянкою вічності природа захоплює серце і розум людини, будить у ній задуму, щирість, чутливість, почуття краси і добра. Серед тих учителів, які допомагають юному вихованцю спецшколи Порфиру Кульбаці у становленні характеру і вихованні душі, особливе місце займає вічна, мудра і прекрасна природа, у змалюванні картини якої Гончар виступає проникливим майстром-живописцем. «Ох, ця його Комишанка, преславна сто-

¹ *Олесь Гончар. Бригантину, с. 17–18.*

лиця низового очеретяного царства! Не раз з'явиться вона хлопцеві в снах і виникне в його спраглий уяві, проблисне розкішшю верб надбережних, їхнім важким текучим сріблом над водою тихого комишанського затоку... Споконвіків стоїть Комишанка над самою водою, лицем до плавнів, по вікна в очеретах, слухає музику їхніх шумів осінніх (ні на які інші шуми не схожих) та крикіт птахів, що гніздяться в плавневих хащах, де крізь зарості й каюком не проб'ється». Спілкуючись з природою, людина відчуває у собі прагнення удосконалити прекрасне, вічне.

Проста структура повісті «Бригантина» О. Гончара, як прості оселі, в яких живуть її персонажі. Але скільки глибокої краси, романтики в буденних, звичайних краєвидах життя, скільки поезії і в людині, і в природі, і в пейзажах Дніпра, і в історії та в передчутті майбутнього! Ця багатобарвна простота оповіді — вияв високого артистизму майстра, котрий з поваги до своїх героїв не наділив їх чужими думками й почуттями, якими б тільки вишуканими вони могли й бути. Глибокий смисл повісті — у відкритті людяного, благородного, прекрасного в думках, почуттях і вчинках героїв.

Ще один твір, присвячений відродженню стародавньої країни лісів, — роман Миколи Зарудного «Гілея». Яскравими, соковитими мазками автор змальовує важку, драматичну боротьбу своїх героїв — директора лісгоспу «Степовий», колишнього військового льотчика Івана Запорожного та його однодумців-сподвижників за здійснення плану перетворення природи, озеленення піщаних степових просторів, за те, щоб знову запишалася лісами відроджена снагою людини Гілея. Так тягнеться з роду в рід та безсмертна нитка, що єднає людину з її правічною матір'ю, джерелом і колискою життя — рідною природою.

Влітку 1921 року червоноармієць Леонов був відраджений до Москви на навчання. Але поступити на медичний факультет Московського університету, як він мріяв, не пощастило. Він працює технічним секретарем у газеті Московського військового округу «Красный воин». Тут Леонід Леонов познайомився з Дмитром Фурмановим. Молодий червоноармійський журналіст пише свої перші оповідання. Восени 1922 року, демобілізувавшись, він цілковито віддається професійній письменницькій роботі — дуже цілеспрямовано і продуктивно.

Молода радянська література народжувалась у шуканнях нових форм освоєння дійсності, долаючи впливи декадентської естетики, яка полишилася у спадок від старого устрою. Вона намагалася засвоїти все найпрогресивніше від художніх традицій минулого, зокрема критичного реалізму великих російських класиків. Леонід Леонов писав у ті роки: «Починати було важко: треба було, не втрачаючи майстерних традицій старої літератури, освоїти їх у світлі... завдань сучасності. В тому і крився мінус цього цілком необхідного навчання у майстрів, що навіть і крізь суворі революційні фільтри просочувався при цьому сильний, майже чаклунський вплив ідей вчорашнього століття»¹.

Новаторство Леонов завжди розумів як діалектичне продовження традицій, але вже на новому рівні, в зв'язку з новими духовними потребами людини. Він пам'ятав, що в літературі до нього працювали такі майстри, як Гоголь, Салтиков-Шchedрін, Толстой, Достоевський, Чехов, і з повагою вдивлявся у їхні віщі обличчя і слова.

Рання прозова творчість Леонова відзначається своєю

¹ Цитую за кн.: Л. Фінк. Драматургия Леонида Леонова. М., «Советский писатель», 1962, с. 24.

складністю і деякою строкатістю, що йшла від інтенсивних стильових шукань молодого письменника. Протягом 1922 — 1923 років він написав повісті «Петушихинський пролом», «Кінець дрібної людини», «Записи Ковякіна», «Історія біса Василя Петровича», оповідання «Бурига», «Туатамур», «Дерев'яна королева», «Випадок з Яковом Пигунком», «Загибель Єгорушки», «Халіль», «Бубновий валет» та інші. В цих творах помітні фольклорні і народно-розмовні джерела леоновського стилю. Він використовує образи і мотиви російських північних казок («Бурига»), елементи гоголівського сатиричного й комічного ефекту («Записи Ковякіна», «Випадок з Яковом Пигунком»), намагається освоїти «багатоголосся» психологічного аналізу персонажів у Достоєвського («Кінець дрібної людини») тощо. Водночас ми знаходимо в цих перших прозових творах зародки тем і мотивів, що розвинулися у зрілих романах і повістях письменника. Тема величі й краси природи прокладеться суверенним путівцем у творчості Леонова від «Буриги» до роману «Російський ліс». Ставлення до природи з любові до неї переросте в один з естетичних критеріїв оцінки персонажів. А ось ще одна, така суто леоновська проблема в літературі — викриття стандарту міщанської моралі, що стає каменем на дорозі прогресу у будь-яких сферах суспільства.

У повісті «Записи Ковякіна» відбито страх обивателя — дрібного прикажчика перед змінами в усталеному інертному існуванні і насамперед — перед революцією. У гротескному плані створено портрет міщанина — професора Лихарева — і в повісті «Кінець дрібної людини». Палеонтолог Лихарев стає саботажником, бо революція порушила його комфортабельно-застійний побут. Інших ідеалів, крім комунальних вигод, цей типовий обиватель не знає. Про те, як щезають старі, напівпатріархальні форми буття російського села в революційний

час, ми дізнаємося з іншої повісті — «Петушихинський пролом». Революція стала призвісником краху філософії «дрібної людини» — міщанина, її могутній історичний «пролом» позначився на всьому укладі старого життя.

У своїх «антиміщанських» повістях Леонов ішов по гарячих слідах сучасності, об'єктивно відображуючи картини дійсності, прояснюючи її тенденції, а коли треба — й засуджуючи. Водночас у надрах небуденного леоновського таланту визрівали ще більш вагомні соціально-реалістичні задуми.

2.

Протягом 1923 — 1924 років Леонід Леонов виїжджав у села Володимирської губернії, прагнучи віднайти конкретний життєвий матеріал для задуму свого першого роману — «Борсуки». В кінці 1924 року твір з'явився на сторінках журналу «Красная новь», одразу ж привернувши увагу сміливістю і неординарністю порушених у ньому пластів селянського життя під час громадянської війни, а також самобутньою талановитістю двадцятип'ятирічного письменника. Максим Горький писав авторові після публікації «Борсуків»: «Це книга — надовго». Схвально оцінили роман А. В. Луначарський і М. В. Фрунзе.

Леонід Леонов художньо висвітлив у «Борсуках» складні проблеми перших років революції. Першочерговою політичною справою було тоді налагодження щільного контакту між пролетаріатом і селянством. Письменник дослідив трагічний момент — виникнення бунту в селі Вори проти завоювань революції. У цій трагедії склубочилися і стихійність, двоїстість світогляду селянина — дрібного власника; і нерозуміння ним тонких

«пружин» класового розшарування у своєму середовищі, яке, по суті, і спричинилося до бунту; і за давнє, ворожозабобонне ставлення до міста, що уособлювалося в уяві як страшна сила визиску, безжалісний механічний спрут, котрий простягав свої щупальці по піт і кров людей землі. Але глибинне відчуття Леоновим історизму фактів, намагання зрозуміти не тільки наслідки, але й причини подій виявилось насамперед у тому, що письменник з художньою точністю оголив ті часто невидимі, але об'єктивні ниті, що тяглися до революційної сучасності із старої, темної і напівпатріархальної Русі.

Роман «Борсуки» Л. Леонова складається з трьох частин, причому перша частина — це дореволюційна передісторія, своєрідна художня розповідь-передмова до тих подій і характерів, що розкрилися в основній темі — трагедії селянського бунту.

Читач опиняється у закуті дореволюційної Москви — Зарядді, цьому похмурому бастионі дрібної торгівлі. Символом старого світу постає велетенський кам'яний будинок, «зшитий... за казенним покромом, без усмішки і тих, хто будував, і тих, кому жити в ньому... Життя тут протікає круте і суворе. В безвихідних кам'яних щілинах будинку достоту натислося різного люду, усіх видів і ремесел: копійчане безсловесне плем'я, дрібна мурашина рідня».

В описах безрадісного побуту Заряддя багато автобіографічного: адже письменник тут народився, жив у дитинстві серед цих тісних завулків, азіатських крамничок, трактирів, підвальних приміщень. Манера письма автора живописна, словесно багата, він уміє якось матеріально передати і переливи світла, барв, і запахи в описах предметів, і колоритні деталі епохи. Ось дуже предметне зображення крамнички купця Бихалова. «Бихаловські вікна спідлоба дивляться. Узимку, як нині, безрадісно мерзнуть на них оцету похмурі пляшки і сухої

гірчиці скоцюрблені пачки. Влітку мякочіють від спе-
коти рожеві скибки кавуна, купи перезрілих огірків, гір-
ки рум'яних, як дівки, яблук... Тоді і запах у Заряддя
змінюється на кавунний... А запахів тут багато, з них
мовби і треба починати. То пальне в перехоного шкірою
з розчиненого складу — запах шурхітливий, приємний,
бадьорий. То шарахне в перехоного міцним кухонним
настоем з харчевні... А вже за рогом стережуть його сот-
ні інших прудких запахів. Тонконосим у Заряддя ліпше
й не ходити».

У Зарядді і зав'язуються основні конфлікти роману.
По-різному складаються долі двох селянських підліт-
ків — братів Павла і Семена Рахлеєвих, які починають
своє самостійне життя, потрапивши у крамничку до
купця Бихалова.

Не випадково письменник обрав епіграфом до «Бор-
суків» народну пісню:

Жили собі
Два брати ріднії,
Одна мати їх спородила,
Рівним щастям наділила:
Що одного багатством,
А другого злиднями.

У цих рядках втілюється до деякої міри основний мо-
тив роману — зміст сюжетного вузла твору: брати Се-
мен і Павло Рахлеєви стають ідейними ворогами, під
час громадянської війни опиняються у різних таборах.

...Підлітками Сеня і Пашка поступили в прислуги до
купця Бихалова. З села Вори до Москви їх — дітей зли-
даря — привіз дрібний крамар Брикін. Капіталістичне
місто по-різному визначило долю братів. Семен мріє
розбагатіти, завоювати, розштовхуючи ліктями інших,
своє місце під сонцем. Кохання до багатої Насті Секре-
тової ще більше роздмухує ці честолюбні, пиховиті на-
міри.

Характер Павла виявився життєстійкіший. Рано прийшло до нього класове прозріння, він зрозумів жорсткий механізм експлуатації. Не мирячись з приниженням людської гідності, хлопець йде із Заряддя. Таким і запам'ятовуємо ми Павла: незламним, з перебинтованими руками; він притискує до грудей вузол з убогими пожитками, а до Бихалова повертається боком, аби той поклав «пачпорт» у кишеню, бо «руки не діють». І читач залишається упевнений, що будь-які життєві випробування не зламають Павла Рахлєєва. Через п'ять років брати зустрінуться знову, вони ще не чужі, але їхні інтереси вже зовсім різні. «...Сеня відчуває свинцеву гору, що насувається на нього, — волю Павла». Але йому незрозумілий світ заводського робітника, який відчуває свою владу над металом, цікавиться «розумними книжками». Семен ненавидить стихійно місто, хоч і прагне розбагатіти в ньому.

У зображенні Леоновим моралі та звичаїв Заряддя помітна горьківська реалістична традиція. Йдеться не про наслідування, а про дотримання спільних законів реалістичної естетики, перегук з горьківською пристрастю у викритті «свинцевих мерзот» старого світу.

У романі проходить галерея великих і дрібних хижаків — Секретова, Бихалова, Брикіна, людей, яких «з'їло місто», — ремісників Катушина і Дудіна. Християнську покору і смиренність проповідує шапкар Степан Катущин, забитий, розчавлений капіталістичним суспільством. «Буян» Дудін не мириться із цією пасивною філософією всепрощення і терпіння, він вважає, що «людина солдатом народжується». Але це стихійний протест, а не усвідомлена класова боротьба.

Експлуататорський світ витісняє з людських душ усі природні почуття. Ось з тюрми приходиться у дім Бихалова його син — революціонер Петро, хворий, змучений. Купцю його син видається якимось чудовиськом, бо

той посягає на віковічні устої Заряддя. Усе життя провела в тісній комірчині прикута до ліжка дружина багатія Секретова, а вікно в неї було завішене весільною шаллю — цим безрадісним символом утрачених ілюзій. Кволою, засохлою квіткою світило хворій жінці тільки безмовне, дивне кохання Катушина. Але це почуття шапкаря справляє якесь гнітюче враження через свою принизливу покірність перед долею.

Перша частина «Борсуків» закінчується розділом «Кінець Заряддя». На околиці Москви доносяться залпи штурму Зимового палацу. Почалася революція, що принесла крах маленькому світові дрібнобуржуазного Заряддя.

Події наступних частин роману відбуваються у селі Вори, куди повертаються Брикін і Семен Рахлєєв. Ми бачимо складність соціально-побутових стосунків на селі під час громадянської війни (дія розгортається приблизно в 1920 році). Від міцності спілки робітництва і селянства в той час залежала доля пролетарської революції. Не всі усвідомили необхідність політики воєнного комунізму, цим скористалися куркульсько-есеровські елементи. Згодом партія обґрунтувала основи нової економічної політики, яка сприяла налагодженню єдності між містом і селом.

Леонід Леонов у своєму романі оцінює явища життя з позицій революційного перетворення світу, благодетельності тих змін, які принесла соціалістична революція. Уперше в його творчості формується образ позитивного героя. Це — більшовик Павло Рахлєєв, «товариш Антон», командир червоноармійського загону, що придушив бунт «борсуків». Він розуміє, яка це тяжка провина — відступитися від інтересів народу, і суворо осуджує свого брата Семена, одного з верховодів контрреволюціонерів-«лісовиків». Павло Рахлєєв приваблює цільністю переконань, відданістю справі революції.

У нього героїчне минуле. «Мої п'ятдесят чоловік становище на фронті не раз рятували», — каже Павло.

Апологетом дрібнобуржуазної стихії виступає у романі Семен, який прибрав під час бунту прізвисько Борсука. Це складна й суперечлива постать. Внутрішня драма леоновського персонажа по-своєму нагадує боротьбу почуттів у Григорія Мелехова з роману Михайла Шолохова «Тихий Дон».

Семен Рахлєєв анархічно протиставляє село місту, яке він сліпо ненавидить. Ось сумбурна філософія бунту в розумінні героя: «...зібрати мільйон, та з кіссям, з колами... Ми, мовляв, єсть... Ми даємо хліб, кров, опору... забули?.. Мільйоном скрипучих плугів зоремо міське місто. Нехай хлібець на ньому колоситься і дівки дурні свої пісні співають». Але, виступаючи проти революції, проти союзу з пролетаріатом, Семен Борсук стає ворогом того ж селянства. Бо тільки пролетарська революція здатна була вивести напівпатріархальні безмежні гони з віковичної завіси темряви, дикості й злиднів. Комуніст Антон, колишній робітник-металіст, говорить Борсуку: «Ні, без нас селу дороги нема, сам побачиш! І ти не мною засуджений... ти самим життям приречений... Ми будемо, ну, так би мовити, процес природи, а ти нам заважаєш...»

У кінці роману Семен залишається самотній, його спільники Настя і Михайло Жибанда втікають з району бунту, а він здається у полон. Зруйновані його ілюзії, герой розуміє марність своїх зусиль і безперспективність шляху, на який став. Правда виявилася на боці Павла.

Відірвавшись од народу, людина розкладається як особистість. Ми бачимо, якою безсоромно-жорстокою виявляється Настя Секретова, колишня кохана Семена, опинившись у таборі «борсуків». У неї не здригнулася рука, коли розстрілювала з кулемета беззбройних, затурканих мужиків. Навіть Семен був приголомшений

цією розгнузданою жорстокістю. Настя прийшла до «борсуків», бо революція відібрала в її батька багатство, вона прагне «запліднити Семена на подвиг ненависті, щоб підірвався, гублячи все навколо». Але не може бути єдності в людей, які чинять несправедливу справу. Леонід Леонов розкриває внутрішні суперечності й конфлікти, що роздирають дрібнобуржуазну стихію. Внутрішньо чужі один одному і Настя, і Семен Борсук, і інший ватажок бунтівників — Михайло Жибанда.

«Борсуки» Леонова — виразний соціальний роман, що засвідчив новаторські тенденції у творчості письменника, зародження у ній методу соціалістичного реалізму. «За серйозністю проблеми і глибиною змалювання характерів, — справедливо зазначає критик Михайло Лобанов, — цей роман стоїть в одному ряду з такими творами, як шолоховський «Тихий Дон»¹.

У «Борсуках» порушені важливі суспільні проблеми революційного часу: формування нової людини, зрушення у свідомості селянства під впливом соціалістичних ідей, керівна роль партії у прокладанні мостів між містом і селом. У двадцяті роки тема селянства в літературі була дуже актуальною. Багато радянських письменників прагнули сказати своє слово про явища і процеси життя пореволюційного села, участь його у громадянській війні, соціалістичному будівництві. Серед них можна назвати, зокрема, таких відомих авторів, як Дмитро Фурманов, Борис Лавренєв, Андрій Головко, Олександр Серафимович, Всеволод Іванов, Іван Ле.

Написаний у живописній леоновській манері, що ввібрала в себе багаті розсипи народної мови, її характерні діалекти, прислів'я, елементи наспівної розмовної мови, роман «Борсуки» засвідчив зростання Л. Леонова як майстра слова.

¹ «Радянська Україна», 31 травня 1974 р.

Наприкінці двадцятих років з'явилися перші переклади роману «Борсуки» на німецьку, іспанську, чеську, японську мови. У Франції книга вийшла з передмовою Максима Горького. Пізніше це перше епічне полотно Л. Леонова стало відоме у Югославії, Голландії, Норвегії, Австрії, Канаді, США, Англії. Тогочасна німецька критика називала молодого письменника «новим Достоевським», «російським Томасом Манном».

Роман «Борсуки» добре відомий на Україні. Ось уже півстоліття різні покоління читачів з інтересом знайомляться з цим епічним полотном про трагедію селян, які через свою класову несвідомість припустилися неправних історичних помилок, опинившись на чужих барикадах під час громадянської війни. Твір Леонова не старіє, це актуальний і глибоко переконливий художній документ, який допомагає скласти уявлення про описувану епоху не менш глибоке, ніж наукові праці істориків, а силою свого емоційного впливу особливо дохідливий і проникливий. Окремим виданням у перекладі українською мовою «Борсуки» вийшли у видавництві «Дніпро» 1971 року у спеціальній серії «Джерела дружби», у якій друкуються твори радянської класики. Переклад з російської здійснив один з найвідоміших фахівців цієї справи Діодор Бобир. Ось уже три з половиною десятиліття він віддає благородній і почесній справі духовного єднання між літературами, несе до свого народу духовні скарби братніх народів, вибирає справді цінне, неповторне, не підвладне плинові часу, те, що збагачує соціалістичну культуру. Особливо багато Діодор Бобир зробив у популяризації творів російської дожовтневої і радянської класики. Він переклав ряд творів О. Грибоєдова, М. Гоголя, Л. Толстого, А. Чехова, М. Горького, П. Бажова, В. Вересаєва, Ф. Гладкова, С. Антонова, В. Солоухіна, В. Тендрякова, В. Фоменка та інших письменників. Можна твердити, що вихід

«Борсуків» Леоніда Леонова українською мовою — це значний успіх відомого майстра художнього перекладу.

Стиль «Борсуків» своєрідний і блискучий, автор часто вдається до тонкої стилізації, віртуозно використовує фольклорні скарби, володіє усіма різноманітними відтінками народної мови, багатством її діалектів. Багато сторінок інтерпретовані у казковій формі. І, звичайно, крізь цю щедрю й барвисту мовну тканину просвічується суто «леоновське» ставлення до подій і персонажів, могутня інтелектуальна напруга слова, глибинний психологічний аналіз, внутрішня полемічність стилю. «Пливли мимо нетряні байраки, що зберігають до пізньої осені вологий холодок, і гайочок малесенький, з сімнадцятьма берізками, що стоять на стерчку під курявою й вітром, плив. Пропливало лінове й статечне, як житня скибка, геть усе наскрізь солом'яне Бедряга-село, і тікав жвавий вигін, на якому, гостюючи в бедрягинського дядька, гуляв з хлопцями в гилки Єгорка. Заєць проскакував на узліссях, і горобці злітали з посвистом крил. Старенький попик в латаній рясі дибуляв мимо, кланяючись і відсторонюючись до жита. Випереджали бабку, що пленталась до перевесниці за сім верст — навідатися, новини вивідати, хлібця скуштувати — чи не гіркіший став у подружки хліб». Цей трохи елегійний опис взято з перших сторінок роману. Ще ніщо не нагадує про ті лихі й криваві події, які згодом «пішли вже з швидкістю вогню, коли мчить він сухим полем, гнаний вітром». Але ось уже пробилася та лиха година, коли брат пішов проти брата, настали «чорні, похмільні дні Ворів», «наринула кров на кров». Інша ритмомелодія речень, інша інтонація, забарвлення слів, напруженіші, гостріші їхні сполучення. «Коли настала ніч, володарка сну та спокою, застала вона по селах іншу, людську ніч, безсонну, неспокійну. До світанку стугоніла земля від розгульної тупотняви оскаженілих людських ніг». А цей опис

розтривоженої природи, розбурханої грози, що прикрила своїм темним крилом ще чорнішу людську ганьбу, вміщено на останніх сторінках роману. «Ішла гроза. Спомурніле сонце одяглося в синє, аж чорне. Вітер дужчав і нагнітав зі сходу духоту, роз'їдаючи куряву... Сонця не стало, і свистюча хвиля промчала по повітрю. А двоє летіли, не уповільнюючи швидкості. Уже переїшло їх рясною зливою, і вітер, як величезна мітла, замітав з поля й дрібне сміття, і важкі уривки трави. Одночасно йшов суцільний дощ з блискавок. Була сильна й несамоविта ота першовесняна гроза, як перша, неприборкана пристрасть молодого. Злива ущухла, а скачка все не припинялася. Та ось вітер пересунув хмару на захід, небо засиніло, долетіли до землі великі краплини. В синій прогалині неба з'явився раптом місяць, молодий і веселий, мовби новісінького срібла. Ліворуч, під тьмяною райдугою, ще видно було сірі смуги зливи, що навскіс прокреслили небосхил. А тут усе теплішало. Луки кричали запахами. Швидко надходили сутінки».

Українське видання твору Леонова вийшло з передмовою літературознавця Івана Крука «Леонід Леонов і його роман «Борсуки». Автор передмови дає загальну оцінку творчості видатного майстра, аналізує його життєвий шлях, який невіддільний од творчої біографії митця, його громадянської діяльності. «Як закоханий в науку астроном, що, забувши про себе, ладен дні і ночі стежити за поведками небесних світил, він вдивляється крізь телескопи мистецтва у найскладніші порухи людських почуттів,— зазначає І. Крук.— У фіналі роману «Борсуки» Леонов в уста Павла Рахлеєва вкладає, безперечно, свою — виношену в складних ситуаціях життя — думку: обдумуючи людину, протирічиві порухи її душі, кривулясті долі її, Павло каже Семенові: «В людях, брате, незрозумілого більше, ніж зрозумілого. Мені ось позавчора на думку спало: може, і зовсім не слід бути людині?..

Адже коли взірець негодящий, виходить — нанівець його? Ба ні: трошечки поліпшити — чудовий виходить взірець... Людина — це, брат, історична необхідність!» Ось так уже півстоліття вдивляється Леонов у людину і, викриваючи негодящі її зразки, радує читача високими зразками людини, як Павло Рахлеєв, Іван Увадьєв, Сергій Скутаревський, Іван і Поля Вихрови... Такі люди і є історична необхідність». Це дуже слушне зауваження дослідника. Пристрасна віра в людину, в її невичерпні творчі можливості, моральну чистоту, мрія про красу і досконалість душі, гармонію і щедрість людських стосунків — цей високий ідеал осягає яскравим, пронизливим світлом романи, повісті, драми, публіцистику Леоніда Леонова.

Цікаві думки І. Крука про спосіб зображення, розкриття діалектики душі персонажів, зокрема в «Борсуках». «Конфлікти в Леонова, — зазначає він, — проявляються в особливій формі. Ідейні і моральні противники у нього не завжди вступають у відкриту боротьбу... Герої в нутрі шньо сперечаються один з одним, і така суперечка, будучи очищеною од всіляких умовностей прямого спілкування (адже йдеться не про зустрічі в бою), розкриває людину цілком. Так, головні антиподи Павло і Семен Рахлеєви у «Борсуках» безпосередньо стикаються тільки на початку і наприкінці роману. Більше того, фінальна зустріч червоного командира і отамана зелених за інтонацією розмови і не сприймається як гостра сутичка, а проте — в ній гранична напруженість, бо ми знаємо, що їй передувало (а десь за деревами шильно стережуть своїх командирів червоноармійці і «борсуки»), в ній — розв'язання конфлікту, що гостро протікав на протязі роману, конфлікту між Павловою правдою і «правдою» (точніше — брехнею) Семеновою». Іван Крук характеризує «Борсуки» насамперед як «один з перших великих творів радянської прози про складні

соціально-психологічні конфлікти на селі перших років революції».

Весною 1925 року відбулося знайомство Леоніда Леонова з головним режисером МХАТу К. С. Станіславським. На його прохання створити п'єсу для театру письменник запропонував інсценізувати свою повість «Унтиловськ». Тема твору зацікавила великого режисера, який вбачав тут «волю людини до переродження, до зруйнування старого світу в собі самій і в оточуючому її світі». Остаточний варіант драматургічного твору «Унтиловськ» був створений Леоновим у щільному контакті з творчим колективом МХАТу.

Леонова-драматурга хвилює насамперед у його першій п'єсі зрушення у свідомості інтелігента-провінціала під впливом нової дійсності. Містечко Унтиловськ веде свій родовід, по суті, від дрімучої дореволюційної провінції, революція майже не зачепила міщанського його побуту (події п'єси відбуваються десь у 1922—1923 роках). У ставленні до нових віянь часу розкриваються основні персонажі цього драматичного твору — Буслов, Черваков, Редкозубов, Раїса, Гуга та інші. Леонова болісно хвилювало питання: чи зуміє Росія минути міщанський шлях розвитку, перебороти страшне тяжіння провінції (не в її територіальному значенні, а в інерції духовної заскорузлості).

Мета життя обивателя у п'єсі Л. Леонова вичерпується нехитрими бажаннями: ситий і комфортабельний спокій, море самогонної бражки, звірячий егоїзм. «Унтиловщина» впивається, об'їдається, грає у шашки, дико розгулюється і старанно оберігає усі щілини свого побуту, щоб сюди не проникли повіви свіжого вітру. Водночас вона прагне виробити свою доморощену філософію» для підживлення душі, щоб якимось виправдати канони цього існування і затаврувати будь-яку нову думку. «Рупором» старого світу у п'єсі виступає Черваков,

який проповідує марність будь-якого самовдосконалення, бо «все минуло. Все минає. Все мине...» Черваков до деякої міри провінційний доморощений предтеча екзистенціалізму, ідей відчуження у їхній зародковій формі. Нове життя чуже цьому проповідникові суспільного паразитизму, оскільки воно заперечує старе існування. Черваков — войовничий обиватель, він готовий стати на герць з майбутнім і вважає, що у нього «слюни на триста років вистачить». Художньо конкретний у тканині п'єси персонаж, Черваков переростає і в узагальнений символ. Взагалі, вже в першому драматургічному творі Леонова виявилася характерна риса його творчості: взаємозв'язок, зліутування конкретного життєвого матеріалу з філософськими узагальненнями, елементами підтексту, символіки. Це бачимо і в характеристиці дійшових осіб, і в художніх деталях, діалогах та монологів. Зокрема в сцені, коли Черваков і Буслов грають в улюблену гру унтиловців — шашки, Черваков кидає репліку, яка нібито стосується гри, але в його устах має й промовистіший відтінок: «Від нас не можна вислизнути... Ми повсюди, повсюди. Шашечка — вона маленька, а свою справу знає».

Глухій силі міщанства намагається протистояти Віктор Григорович Буслов, який порвав з релігією і став учителем. Суттєве спостереження драматурга над характером свого героя виявилось у тому, що перемога Буслова над світом обивателя почалася з раціонального й тверезого сприймання свого внутрішнього конфлікту, боротьби в душі протилежних моральних сил, сил добра і зла, різних душевних вислідів. І насамперед Буслов звільнився від облудних «золотих снів» свого кохання до Раїси, він зрозумів, що не має права ставити весь свій духовний капітал на одне лише почуття, на пасивну «даремну мрію». Однак образу цього інтелектуала-«бунтівника» все ж бракувало конкретно соціальних рис,

герой в основному обмежувався декларативними заявами. Все це скоротило сценічне життя п'єси на кону МХАТу, колектив якого все більше працював над створенням образу революційного сучасника.

У 1926 році Л. Леонов написав інсценівку за романом «Борсуки» для театру ім. Вахтангова. В порівнянні з п'єсою «Унтиловськ» трагедія «Борсуки» засвідчила поступ у драматургічній творчості автора. З кількох чільних сюжетних ліній роману Леонов сценічно розробив історію характеру Павла Рахлєєва, який став командиром червоноармійського загону товаришем Антоном. Більшовик Антон — перший позитивний герой у Леонів-драматурга. І головне, цей персонаж цілком позбавлений плакатної стандартності, яка нерідко заважала іншим драматургам створити життєві повнокровні постаті героїчних сучасників. Притаманна манері письменника точність психологічних оцінок виявилася в тому, що більшовик Антон постає людиною чуйною, справедливою, з незламним характером. Зранений, перемагаючи фізичні страждання, він віддає усього себе ідеалам революції. Водночас Павло Рахлєєв сповнений гуманізму, співчуття до обманутих селян — учасників трагедії, до якої їх призвели класові вороги — невдоволені робітничо-селянською владою куркулі. Комуніст Рахлєєв у п'єсі «Борсуки» був типовим носієм передових, революційних ідей свого часу. Саме тому він завоював стійкі симпатії глядачів.

* * *

Як відомо, після громадянської війни Радянська влада тимчасово використала таку форму громадсько-господарського життя, як нова економічна політика. При відбудові народного господарства було допущене деяке пожвавлення капіталістичних елементів у промисловості й торгівлі, але командні висоти у цих галузях

зберігалися у руках держави. В політиці тимчасового непу виявилася геніальна прозорливість В. І. Леніна, який розумів, що побудувати нове суспільство ще важче, ніж зруйнувати старе, доводиться споруджувати його з тих економічних і культурних цеглин, що залишилися, по суті, від минулого.

У ці роки 1925—1926-й, Леонід Леонов написав роман «Злодій», у якому дуже своєрідно відбилася складність тодішньої кардіограми часу. Не всі правильно збагнули суть нової економічної політики, дехто вважав це відходом од революційних набутків. Буденна праця, звичайні виробничі стосунки деяким учасникам революції і громадянської війни видавалися позбавленими високої героїки, не одразу були помітні і вражаючі наслідки цих щоденних трудових зусиль. Розгубленість викликало «солодке життя» непманів, торгашів, різних буржуазних спеців, які в передчутті свого історичного краху востаннє насолоджувалися розкошами старого світу.

Роман Л. Леонова «Злодій», у якому порушувалися ще малодосліджені суспільні процеси, одразу ж викликав бурхливу дискусію. Цікаво, що перші відгуки критики на твір з'явилися, коли ще не завершилася його публікація у журналі «Красная новь» (січень — липень 1927 року). Адже герой нового роману письменника був незвичайний — колишній червоний комісар Векшин, який у роки непу став «ведмежатником», зламувачем сейфів, «зіркою» підпільного злодійського світу. Він переживав трагедію колишнього учасника революції та громадянської війни, який в умовах нової економічної політики втратив чіткі політичні і життєві орієнтири, морально розклався, опустився. Водночас Дмитро Векшин переживав свій внутрішній конфлікт особи, зумовлений індивідуалізмом і егоцентризмом у ставленні до інших людей.

У першому варіанті «Злодія» помітне деяке авторське зачудування «екзотичним» характером свого персонажа, хоча в оцінках роману тодішньою критикою виявилось і чимало несправедливих закидів. Авторів дорікали у виборі екзотичного «нетипового» героя, вірності тому способові психологічного дослідження людської душі, яким висвітлював її найпотаємніші лабіринти ще Ф. Достоєвський. Спрощена за давню оцінку роману Л. Леонова зберігалася довгі десятиліття у роботах дослідників його творчості. Ще в середині 1950-х років можна було почути таку поверхову оцінку духовного клімату цього твору: «Головними героями роману були злодії, вбивці, неприємники і т. д... Замість змалювання широких мас народу — відосібнена купка людей, викинутих із суспільства, замість соціально-типових конфліктів — шукання вічних «загадок» людської душі, замість ясної віри в перемогу революції — песимістичне перебільшення сили її ворогів»¹.

У цьому твердженні виявилось схематичне визначення типового як поняття, що кількісно найбільше переважає у житті. Процеси, які досліджував письменник у романі «Злодій», не були, звичайно, чільними соціальними тенденціями епохи, однак тут вияскравилися ознаки певного середовища, тих років і понять, які сформували свого типового представника — Векшина. Варто одразу застерегти, що, по суті, цей стан духовного надлому героя був характерний тільки для якогось одного відтинку його життя — часу морального бродіння і втрати людських цінностей.

Типовість цього характеру виявилася якраз у тому, що Векшин зрозумів безперспективність і неприродність свого способу життя, усвідомив, що революція, її велика справа продовжуються у звичайних, непомітних

¹ Е. В. Старикова. Творчество Л. М. Леонова. М., «Знание», 1954, с. 14.

буднях. Він зумів знайти у собі життєстійке моральне опертя.

Але таке трактування постаті Векшина в основному притаманне вже другій редакції твору, датованій 1959 роком. Мабуть, це чи не єдиний випадок у світовій літературі, коли письменник через три десятиліття створив нову редакцію свого роману. У вступі до цього нового видання Л. Леонов писав: «Автор з пером у руці перечитав книгу, написану понад тридцять років тому. Втрутитися у твір такої давнини не легше, ніж вдруге ступити в один і той же потік». Можна тільки захоплюватися професійною відповідальністю письменника, який до найдрібніших деталей відшліфував рукою зрілого майстра твір своєї літературної молодості, водночас зберігши його свіжість і колорит. По суті, це «роман у романі». Читач стає свідком, як початкуючий письменник Федір Федорович Фірсов вирішив написати повість з життя московського «дна», знайомиться з процесом роботи над твором, таємницями творчої лабораторії — пошуками персонажів і деталей, найхарактерніших виявів людських стосунків. Тут своєрідно переплетені життєва реальність і художня умовність, багата гра уяви і факт, що відбувся насправді.

Безперечно, погляди Фірсова не можна механічно отожднювати з поглядами автора роману, але в його висловлюваннях про літературу, її високу мету знаходимо прикмети суто леоновського, дійового, активного гуманізму. «Я стою за мистецтво, яке робить людину кращою взагалі, а не в якій-небудь окремії, адміністративно-господарській або, скажімо, санітарно-домогосподарській галузі», — каже Фірсов. І, по суті, це слова самого Леоніда Леонова. Ось Федір Федорович визнає необхідність «змальовувати сучасного героя... через трудовий процес, де об'єднуються розум його, життєздатність і воля», а ми згадуємо аналогічні думки письменника,

висловлені ним через тридцять років у публіцистичному виступі: «Сьогодні героєм радянської літератури є працівник, своєю професією, як приводним ременем, зв'язаний з епохою, у якій він творить... Нинішній літератор повинен піти зранку за своїм героєм у лабораторію, у цех, на радгоспне поле. І тут йому потрібне досконале знання професії свого героя, без чого він не зможе зрозуміти його психологічного ставлення до того чи того явища життя, без чого письменник не зможе вловити ту живу подробицю, яка переконає читача у достовірності того, що відбулося»¹. Цього художнього принципу письменник дотримується у всій своїй творчості. Зрештою, і подорож у лабораторію літератора Фірсова здійснена з тією ж метою — створити правдиве життєве і художнє тло роману.

Це одна з особливо яскравих рис творчого щоденного подвигу письменника — його скрупульозне вивчення професії своїх героїв, енциклопедичність знань у багатьох галузях людської діяльності. Він завжди прагнув бути в усьому спеціалістом, кваліфікованим знавцем, а не дилетантом. Професійна честь письменника для нього важить дуже багато, це вияв його безкомпромісної відповідальності перед довір'ям читача. Цікаві факти з лабораторії великого майстра слова навів Володимир Солоухін у своїй статті «Золота чекань»: «Маршал бронетанкових військ напівжартома, напівсерйозно пропонував Леонову після «Взяття Великошумська» солідне військове звання, бо і стратегію танкових боїв, і те, що називається матеріальною частиною, і загальні проблеми в танковій галузі Леонов вивчив не гірше, а, можливо, краще за спеціаліста. В період написання «Дороги на Океан» він був обізнаний з хірургією нирок не менше за медиків-професіоналів. Читаючи повість «Evgenia

¹ Л. Леонов. Литература и время, с. 214—215.

Івановпа», переконаємося, що Кахетію письменник вивчив з доскіпливістю краєзнавця-ентузіаста. Чи варто говорити, що в питаннях лісівництва і лісопромислу автор «Російського лісу» розбирається з обізнаністю лісознавця»¹.

Коли ми повернемося знову до першого варіанту роману «Злодій», то знайдемо і навіть бодай парадоксальні вияви подібної поінформованості автора в найменших речах, які він описує. Автор до найдрібніших деталей показує побут, жаргон, особливості злодійського світу, усі тонкощі цього злочинного ремесла. Але в другій редакції твору не втрачено почуття міри в подібних описах. З легкою іронією стосовно до професійної дійшлості літератора Фірсова згадується його трохи натуралістичне копірвання у специфіці незвичайного ремесла своїх героїв: «В останній главі другої частини, описуючи наліт на ювелірний заклад, Фірсов мовби заради блиску і правдоподібності нагромаджував кілька сторінок зайвих подробиць, стосовно найбільш розповсюджених способів зламу чи технологічних відомостей з швидкісного різання сталі, що і викликало натхнення потім в одного щиросердого критика обізва-ти повість популярним посібником для відкриття чужих неспалювальних шаф у похідних умовах». І ми відчуваємо тут мудру усмішку 60-річного майстра стосовно помолодечому зухвалих формально-стилістичних експериментів 25-річного Леонова. Але ми зовсім не знайдемо у романі «Злодій» прикрашування стосунків людей «дна». В цих персонажів немає ні солідарності, ні людяності. «Король» злодійського світу Агей згадує розмову з трудівником-майстровим Пчховим: «У кожного, — сказав він мені, — металу своя іржавість. У міді зелена, на залізі, навпаки, червона, на алюмінію зовсім біла».

¹ «Литературная газета», 28 травня 1969 р.

«А на мені яка?»— запитую. «На тобі чорна»,— каже». І автор багатьма сатиричними прийомами оголює цю «чорну іржу» на людях злочинного світу. Ось приклад використання фейлетонних елементів у портретній характеристиці однієї із завсідниць злодійської підпільної квартири: «Краля у сукні кольору ошпареного тіла, наспівуючи куплети різного змісту, наводила на себе останній блиск перед дзеркалом, уцілілим від соціальної бурі і прошкрябаним великокняжими автографами». Помітна еволюція і портретної характеристики образу Векшина. Коли на початку роману ми бачимо його в розкішній шубі і джигуристомоу капелюсі, в ореолі деякої «загадковості», викликаної відчуттям внутрішньої сили, то згодом, внаслідок подальшої деградації, герой змінюється і зовні. Він був схожий вже на «пройду в надмірно просторому для нього парусиновому піджаку підозрілого походження».

Сатиричний дар Леонова розкривається багатьма гранями, коли автор виводить на освітлену сцену анти-суспільних типів. Одна й найколеритніших постатей — голова будкому Петро Горбидонович Чередилов. Автор безжалісно оголює усі темні звиви свідомості цього озлобленого, войовничого міщанина, розшифровує його потаємні, «підпільні» думки і прагнення. Використовуючи засоби інтелектуального сарказму, він створює вражаючий портрет обивателя, що пробрався у нове життя з минулого: «Коли, як запевняли вороги, Петро Горбидонович і відчував деяку неприязнь до людства, то лише внаслідок непоправних образ, які йому були завдані в самий час народження, коли він навіть не міг застосувати жодних контрзаходів з свого боку. Природа обійшла його дарами, видавши пару нічим не примітних батьків, наділивши непривабливою зовнішністю, за відгуками деяких — майже писочком замість обличчя, та ще з виразом озлобленої вразливості, котра походила

від ніколи не втолених бажань, і нарешті поклала замість таланту — ту постійно ниючу, нудьливу пустку, де йому слід було бути. І найнесправедливіше, майже за піввіку життя Петрові Горбидоновичу ні разу не була виявлена можливість ні розкрити, скажімо, жахливий злочин, ні знайти дванадцять кілограмів золота...» У сприйманні цього людиноненависника і наклепника всі природні прояви людських стосунків набирають брудних, підозрілих форм. Але що цікаво, цей обиватель якимось інтуїтивно прагне заволодіти красою і талантом, яких йому бракує. Він чинить усе, щоб приманити у своє комфортабельне лігво співачку Зіну Балуєву. Проте цей духовний мезальянс губить її природне, «стихійне» мистецтво. Підозрілою видається Чикильову і творчість літератора Фірсова, записник якого він випадково знайшов, взагалі будь-яка свіжа, самобутня думка людини. У романі Леонова набирає художньої переконливості філософська теза про те, що обивательська безкрила мораль ворожа за своєю утилітарною суттю і красі, і мистецтву, і будь-яким іншим проявам творчого, вільного духу людини.

Розчищаючи сюжетні лінії роману, зрілий майстер ввів у його тло і цілком нового, але такого органічного для усієї творчості «героя», як невичерпна у своїй красі і величі російська природа. Відчувши свій соціальний і моральний крах, Векшин їде на землю батьків, щоб «очиститися», припасти до свіжих джерел народної етики й моралі. Перед його очима проходять замріяні краєвиди тієї губернії, де і «сонце раніше за інших встає, а все ж доля її не солодша за вовчу ягоду». Даремно герой шукає душевного спокою, все на батьківщині сприймається як докір йому, «зłodію», що обікрав власне моральне багатство, і сподівання інших людей, і, власне, цю злиденну після розрухи землю, з її розпанаханими солом'яними стріхами, мовчазними селянськими дітьми,

зарослими травою дорогами, землю, що напружено чекає люблячих рук. «Земля, яка з однаковою материнською старанністю ростила чортополох, яблуню і дубок, лежала навколо нього — неорана, несіяна після недавньої розрухи — мила земля. У сьйві серпневого полудня усе це прозирало порою чорним до схожості з грудною руди в полум'ї великої плавки — за всіма розрахунками з неї-то і мала вийти нова, більш досконала людина...» Цей образ постає як символ, як натяк, що людина, в якій б обставини вона не потрапила, мусить відродитися, «воскреснути» для нового життя. Де ж справжній шлях Векшина? Чи піде він у трудову народну гушу, а чи зазастереження, з'являється у мимовільному епізоді «двійник» героя — прийом, яким широко користувався Ф. Достоевський, щоб випробувати усі логічні варіанти розвитку характерів своїх персонажів. Цей векшинський «двійник» — справжній уламок людини із «дна» Анатолій Араратський, у якого не залишилося ані крихти гідності. Він морально спотворений злочинним середовищем, його каламутними законами. Але, як на наш погляд, художньо більш повноважна версія Фірсова про те, що Векшин прийшов у зимовий стан лісорубів, як «працею повертав собі людську дружбу і втрачене ймення, як брав участь у будівництві заводу, працював на ньому і навіть був відправлений на навчання кудись, тому що вся країна сідала тоді за шкільну парту...» Л. Леонов подає цей варіант як мовби гіпотезу Фірсова, проте погоджується, що «поряд з великими перемінами наступних років будь-яке перевтілення Векшина уявляється можливим». Безперечно, письменник такої високої професійної культури, як Лео- нід Леонов, не міг завершити логічний розвиток характеру героя з допомогою прямолінійного публіцистичного коментаря. Він це зробив у притаманній йому блискучій артистичній манері — через художні шукання

Фірсова, переніши «відповідальність» за читацьке довіря, по суті, теж на персонажа. Але авторська позиція добре відчутна: він вірить у людину. В пролозі роману Фірсов думає про смисл життя: «Угорі, в просторах, тисячу разів повторених на всі сторони, бушують зорі, а внизу лише люди... але якою нікчемною пусткою стало б без них усе це! Наповнюючи собою, подвигом своїм і стражданнями світ, ти, людино, знову твориш його...»

Є своєрідний внутрішній перегук між романом «Злодій» Леоніда Леонова і кіносценарієм «Калина червона» Василя Шукшина — майстра молодшого покоління, який так рано пішов з життя. Ми зустрічаємо Єгора Прокудіна, головного персонажа «Калини червоної», по суті, на тій самій станції, на якій розлучилися з Дмитром Векшиним. Порвавши із злочинним середовищем, Прокудін повертається у батьківський край, заводить сім'ю, стає хліборобом-механізатором. Як і Векшина, його схвилював вічний поклик рідної землі, села, отчої хати. Це перевтілення Прокудіна не надумане, по суті, іншого виходу для нього в цих життєвих обставинах немає, коли прагне знову стати людиною, а не опуститися безповоротно «на дно». Народна трудова мораль, висока гуманістична етика простих людей допомагають Єгору знайти себе, повернути добре ім'я, утрачену гідність. На високій трагедійній ноті закінчується «Калина червона» — злочинний світ, з яким так довго не наважувався порвати Єгор Прокудін, не простив йому цього повернення до людей. Однак тема відродження людської особистості, віра в людину — все те, що складає ідейний зміст задуму Василя Шукшина, служить добрій справі виховання читачів. Гуманістична традиція, уболівання за людину, її долю і призначення у житті, необхідність найповнішого, найгармонійнішого розкриття її фізичних та духовних сил — ці спільні смислові акценти по своєму пов'язують твори Леонова і Шукшина.

У новій редакції роману «Злодій» інакше відбулася і розстановка героїв. Тепер уже позбавлений враження привабливої життєвої нездоланності Миколка Заварихін, який прийшов з села, щоб завоювати місто. Справді, у ньому відчувається неабияка сила і стійкість, але внутрішнє «багатство» це, по суті, егоїстичне, брутальне. В умовах непу Заварихін прагне збити капітал, зробити кар'єру торгаша. Він розштовхує гострими ліктями всіх, хто стояв йому на путі. Від духовного зіткнення з грубою силою Миколки гине його наречена — артистка цирку Таня Векшина. Але всім розвітком історичних подій такі соціальні типи, як Заварихін, приречені на крах, як і старі форми життя, що їх породили. По суті, до деякої міри міщанином-індивідуалістом виступає і Векшин, хоча він і декларує гостру неприязнь до ситого, бездуховного світу Чикильових.

Трохи демонічне враження справляє «загадкова» Манька В'юга, стилізована під тип фатальної жінки (подібні образи красунь «вамп», до речі, були поширені в зарубіжній літературі двадцятих років і серед зірок німого кіно). Героїня розсіює на людей «дна», що її оточують, якісь мертві чари.

Роман «Злодій» став подією у літературному житті, бо автор ішов по гарячих слідах життя, вловлював його характерні, хоча й недовговічні, перехідні прикмети. Твір торкався важливих проблем культурного будівництва, що відбувалося у країні, в якій широкі народні маси століттями були відгороджені від освіти, науки і культури. Про актуальність порушених Л. Леоновим питань свідчило хоча б те, що в цей час з'являється низка книг, у яких розробляється складний процес народження нової свідомості, боротьби з духовною і моральною спадщиною старого світу (треба назвати насамперед «Болотні міста» О. Толстого, «Кінець хази» В. Каверіна, «Рвача» І. Еренбурга, «Трансвааль» К. Федіна, «Береги»

Анни Караваєвої, «Заздрість» Ю. Олеші, «Відступника» В. Лідіна).

Якось мені випало з московським літературознавцем В. Панковим, дослідником творчості Максима Горького, побувати на околиці Москви, в районі колишньої леоновської Благуші, так колоритно описаної у романі «Злодій». Уже давно ніщо тут не нагадує присмерків старого побуту, темних, неосвітлених закутків, підвальних трактирів, давно нема і кам'яних лабіринтів присадкуватих, відгороджених глухими тинами від світу хиж, де діяли герої «Злодія». Хіба що де-не-де стояли темно-руді кам'яниці, як і в ті далекі для нас двадцяті роки, але були вони зовсім самотні серед лісу новобудов.

Змінювалася за революційними законами дійсність, нові теми, нові герої з'явилися у літературі. В 1927—1928 роках Л. Леонов написав твори, що продовжували в тій чи тій мірі проблематику «Злодія», «Унтиловська», відбивали контрастне зіткнення у психології і моралі людей етичних норм старого й нового світу (повість і п'єса «Провінційна історія», комедія «Приборкання Бададошкина»). Але корінні переломи в житті радянського суспільства, зайнятого небаченою перебудовою у всіх галузях матеріального й духовного світу людини, не могли не проявитися у новій художній якості в творчості такого чутливого письменника, як Леонов. Він належав до митців, які ніколи не обмежувалися тихими кабінетними заняттями, він любив людей незалежно від їхніх професійних обов'язків і не втрачав дослідницької цікавості до кожної особистості зокрема, до її своєрідного та суверенного внутрішнього світу, який, проте, тисячами нитей був зв'язаний з життям цілого колективу і країни. І не випадково письменник у своєму новому романі «Соть» на весь голос заявив, висловлюючись його ж словами, про «колективну душу». Загалом у своїй творчості тридцятих років Леонов різнобічно освоював

принципи соціалістичного реалізму, намагався художньо закріпити прикмети соціалістичної цивілізації.

Восени 1928 і взимку 1929 років письменник виїжджає на соціалістичні новобудови, зокрема він побував на Сотьбуді та Балахнинському паперовому комбінаті. Тоді саме й виник у нього задум роману «Соть». Для розуміння естетичних принципів митця певне значення має його відповідь на запитання кореспондента «Літературной газети»: «Що потрібно письменникові?» Згадавши про «теорію соціального замовлення», Леонід Леонов сказав: «Я сьогодні їду в Балтфлот на маневри. Ось це і потрібно всім. У Червону Армію, на флот, на фабрики, заводи, в колгоспи, розпросторитися на всю широчину Союзу, ось що потрібно письменникові для зростання і оздоровлення нашої радянської літератури»¹. Це промовисте зізнання. Адже реальність буття і реальна цінність особистого досвіду — речі, що виявляють і доповнюють одне одного.

На початку 1930 року роман Л. Леонова «Соть» був видрукуваний у журналі «Новый мир», одразу ж викликавши увагу в читачів і критики. Максим Горький так відгукнувся про цей твір: «Леонід Леонов — автор книги «Злодій», побудову, «архітектоніку» якої з часом будуть серйозно вивчати, — Л. Леонов написав книгу «Соть», взявши для неї матеріалом, власне, скороминущу дійсність. І — уявіть! — вийшла дійсно «справжня творчість», чудова річ, написана найсмачнішою, міцною, ясною російською мовою, саме — ясною, слова в Леонова світяться. А дійсність він знає, як мовби сам її робив. Він, Леонов, дуже талановитий, талановитий на все життя і — для великих справ. І він добре розуміє, що дійсність треба знати справді так, ніби сам її робив»².

¹ Цитую за кн.: Л. Финк. Драматургия Леонида Леонова, с. 120.

² М. Горький. Собрание сочинений в тридцати томах, т. 21, М., ГИХЛ, 1953, с. 255.

На береги могутньої, непокороєної Соті відправляються герої роману — Увадьєв, Потьомкін, Сузанна, Фаворов, щоб почати не бачене досі на тлі неторканої природи будівництво паперового комбінату. З епічним розмахом письменник живописує картини індустріального розвою країни, незабутні епізоди першої п'ятирічки. І насамперед його цікавить колективна усвідомленість дій багатьох людей, що чинять спільну справу, об'єднані однією великою метою. Тут немає місця міщанському індивідуалізму, дрібним конфліктам особи, відірваної від колективу. В орбіту великого перетворення життя потрапляють маси, які до революції часто були інертною, стихійною силою, а тепер стали творцями історичного обличчя часу.

Типовість соціальних характерів і точність психологічних характеристик, епічні масштаби подій і краса людських душ — все це передано в романі з притаманною Леонову художньою пристрастю. Письменник бачить у своїх героїв непідробний ентузіазм будівників нового життя і деяку «аскетичну» суворість у стосунках поміж собою, вміння досягти гармонії між особистими пориваннями та інтересами справи (втім, леоновські персонажі у випадку внутрішнього конфлікту завжди ставлять на першому плані справу). У них немає розриву між мрією і дійсністю, бо вони будують і перетворюють життя за законами своєї комуністичної мрії. Такий Сергій Потьомкін, колишній робітник і солдат, у якого революція розбудила потужні творчі сили. Він — один з ініціаторів Сотьбуди, небувалого за своїм розмахом для старої Росії. Захоплення людиною нового часу виявилось у письменника в цьому своєрідному публіцистичному портреті. В ньому відсвічується і легкий гумор, і внутрішня полеміка з тими, хто не хоче зрозуміти такої небуденної особистості, як піонер будівництва Потьомкін: «В країні жили різні люди в ті роки, і тому його

називали по-різному: ентузіастом, балакуном від індустріалізації, розтратником злиденної казни республіки, патріотом мужицької пошехонщини, партизаном наших буднів, Микулою за суттю, болячкою, донкіхотом, вібрионом соціалізму, героєм, колодою, чортом і навіть, зрештою, Хеопсом, натякаючи, очевидно, на сумну Хеопсову долю. Прізвиська ці, ясна річ, визначали насамперед самих вигадників, аніж Потьомкіна, який лише поєднував у собі громадянина епохи і сина свого класу».

Допомагаючи читачеві зрозуміти, що в людях істотне, а що поверхове, Л. Леонов об'єктивно створює нові психологічні і соціальні типи героїв, які були учасниками великого революційного перелому, кордони якого проходили через цілі класи і окремі сім'ї і, зрештою, через саму душу однієї людини. І начальник будівництва Іван Абрамович Увадьєв, і молодий інженер Сузанна — це цілком позитивні персонажі, але вони не ходульні схеми. Критика тридцятих років, зокрема, дорікала письменникові, що його Увадьєв трохи «сухар», іноді надто грубий у стосунках з іншими, відірваний від маси. Але це поверхове враження. За суворою зовнішністю і «важким» характером Івана Абрамовича, який пройшов жорстоку школу життєвих незгод і випробувань, криється душа людини, яка не мислить свого існування без боротьби за щастя інших людей. Герої Леонова не кращі і не гірші, а такі, якими були насправді в житті. В їхніх характерах з психологічною конкретністю переплетено раціонально свідоме і емоційно «стихийне», прагнення до щастя і почуття обов'язку, громадське і особисте, — все те, що народжує невпинна внутрішня робота в людській душі.

Складні стосунки Увадьєва з Сузанною. Він кохає цю жінку з драматичною долею, але сумнівається, чи не поглине його це почуття з головою, коли піддасться поклику серця, чи не відіб'ється воно на результатах

гігантського будівництва, що вимагає від Івана Абрамовича віддачі всіх фізичних і моральних сил. Що ж, такий характер Увадьєва, такий драматичний емоційний комплекс цього персонажа, який відчуває моральне заспокоєння від того, що ніхто не знає «про його внутрішню боротьбу з Сузанною, яка тривала цілий рік».

Л. Леонов — блискучий оповідач-психолог. Його промовисті художні деталі мовби воскрешають в уяві матеріальну силу похмурих лісів і грізних річок. Природа розкриває перед ним усі свої таїни. Вона в романі не тільки яскраве тло, а й символ, що уособлює одвічну стихію в бутті старого села. Недаремно в самому темному її куточку причаївся похмурий монастир, у якому знайшли пристановище сили мороку, вороги соціальних змін. Проте «змінювався вигляд Соті, і люди змінилися на ній».

Якось, уже маючи немалий творчий досвід, Леонов звернувся до молодих письменників: «Умійте благовійно слухати народну мову. Для нас, літераторів, не може бути солодшої музики. Це така ж радість, як сидіти біля джерела і спостерігати за грою живих підземних струменів». З початку творчого шляху для Леонова було притаманним віртуозне володіння словом — цією зброєю таланту. А запаси зброї — справжні пакгаузи мови — у цього вимогливого майстра істинно невичерпні. Він по-мистецькому щедрий у багатогранних картинах народного життя. Чарує словесне багатство і в «Соті». Подібних художніх деталей розсипано цілі пригорщі на сторінках роману: «Весна випустила своїх псів: вітри, тихо скавучи, лижуть сніг», «Вранці, знову вилуплюючись із небуття, речі прозирали з наївною і несміливою новизндою», «Траплялися пожежі, йшли вогняні потски, клетотів дим їдкий, а над некошеними полями тупотів у поганому танку рудий дід, солом'яний вогонь». А яка психологічно індивідуалізована, колоритна мова

персонажів! Молодий схимник Геласій скаржиться Увадєву, що «ломом, тишу-то, зриваєте...» Інший «присяжний відгадувальник світових таємниць», старий селянин Лука Сорокаветов уявляє будівництво в образі «лютої машини, яка неминуче з'їсть і несуетну чарівність місця, і тишу — спадщину дідів»... І ми згадуємо, що в п'єсі «Унтиловськ» озлоблений міщанин Черваков теж ратував за те, щоб не порушували «тиші» — цього символу вічності старих норм життя. Власне, для творчості Л. Леонова дуже органічні подібні перегуки і переходи тематичних мотивів з одного твору в інший.

Засуджуючи старий світ, письменник знаходить вражаючі штрихи, щоб оголити його страшну суть. Монах Філофей, залишок цього світу, найбільше боїться «великого бунту людського», бо «підземним чуттям» угадує, що прогрес несе йому «нечувану ганьбу». Цей струхнявілий світогляд автор передає через показ «видінь» Філофея: «Легше було уявляти світ, як і раніше, кам'яною золою, де при сонцях, що догоряли, кружляють збожеволілі пари і сидить рожевий оречевлений блуд».

За своєю проблематикою роман «Соть» ставав в один ряд з книгою М. Горького «По Країні Рад», з творами Марієтти Шагінян «Гідроцентрально», І. Микитенка «Брати», Я. Мамонтова «Республіка на колесах», С. Божка «Над коліскою Запоріжжя» і «В степах», з іншими книгами багатонаціональної радянської літератури, в яких художньо досліджувалися люди і проблеми соціалістичного будівництва.

Як справжній твір мистецтва, «Соть» Леонова, інші його книги мають щасливу долю, вони входять у духовний світ кожного нового покоління читачів, відповідають на їхні різноманітні запити, по-своєму прочитуються і сприймаються. Довголіття цих творів — у їхній життєвій і художній правді, глибокому людинознавстві і гуманізмі. Адже література — це насамперед правда про людину.

«Як розвідники нафти йдуть до нових і нових горизонтів,— звертався Л. Леонов до молодих літераторів,— так і ви, літератори, пробивайтесь до глибинних пластів... Я думаю, що майстра насамперед вирізняє глибина, «околиці» твору: чим вони ширші, тим значніша річ. Закрив читач книгу, відклав убік, і якщо йому хочеться ще хоч би трохи побути з її героями, це означає,— хоч і в невеликій мірі, але книга вдалася...»¹

Книги Леонова — не тільки хліб насущний масового читача, на них вчать науці життя і літературної майстерності багаті молодих письменників, пам'ятаючи слова цього великого майстра про те, що треба «не йти в літературу, а прирікати себе на служіння їй». Твори Леонова — це те тло, на якому критики та літературознавці визначають, уточнюють проблеми творчого процесу, прокладають мости між багатьма національними літературами Радянського Союзу. З ім'ям Леонова пов'язані певні художні традиції, які даються взнаки і в постановці актуальних проблем дійсності, і в погляді на людину, естетичному ідеалі героя, і в стилістичних та жанрових шуканнях. «Ми маємо воістину багатющі традиції психологічної прози — прози Льва Толстого і Достоевського, Панаса Мирного і Коцюбинського, Леоніда Леонова і Головка,— справедливо зазначає відомий український прозаїк Юрій Мушкетик.— Який яскраво самобутній почерк кожного із цих митців! І водночас він має деякі спільні риси, що об'єднують цих та багатьох інших письменників. Чи не найдорожче для нас у класичній психологічній прозі — пильна увага до людини праці, до її душі, помислів, мрій»².

Вплив творів Леоніда Леонова на сучасний літературний процес, школа його майстерності, до якої звертаються чимало молодших літераторів,— не тільки в багат-

¹ «Літературна газета», 25 травня 1977 р.

² «Літературна Україна», 11 серпня 1978 р.

стві і розмаїтті проблематики, тем, образів і мотивів, їхньому глибокому художньому осмисленні. Щедре, як російський ліс, і монументальне за своїм епічним розмахом мистецтво Леонова можна прирівняти до праці скульптора, котрий одухотворює важку брилу граніту. Повчальні уроки Леонова — і в тій титанічній праці над словом, скульптурному виявленні і шліфуванні його, віднайденні найсуттєвішої форми, і в пошуках самоціттів народної мови, і у відповідальності за написане, за кожен рядок. Не випадково йому належить вислів: «Талант — це праця і праця».

* * *

Улітку 1927 року Л. Леонов здійснив подорож у Германію, Австрію, Італію, Польщу. Найпам'ятнішою була зустріч з Максимом Горьким у Сорренто. Збереглася фотокартка тих років, яку дуже цікаво описує український публіцист Олександр Михалевич: «Раптом помічаєш: не рука Горького окрилено лягла на плечі молодого гостя з Країни Рад — веселий, грайливий і водночас задумливо ясний Леонов захоплено і бережливо напівобійняв серйозного, з пильним поглядом Олексія Максимовича, мовби зелена, свіжа віть нашої літератури надійно зросталася з її велетенським стовбуром...»¹

Враження від цієї зустрічі Леонов занотував у публіцистичній статті «Поїздка в Сорренто». «Перше враження від Горького: невинищена здатність заряджатися інтересами і настроями молодих, — писав він, — і ще — благодатна, юнацька жадоба до життя»². Цю незвичайну шанобу до свого попередника і вчителя (як правило, великі таланти завжди відзначаються подібною любов'ю до тих, хто перед ними творив у літературі) Леонід Леонов

¹ «Комсомольская правда», 25 травня 1969 р.

² Л. Леонов. Литература и время, с. 8.

проніс крізь усе життя. Статті про Горького посідають важливе місце у його публіцистиці. Весь народ слухав його блискуче есе-дослідження про титана російської культури на святкуванні столітнього ювілею Максима Горького.

Наприкінці двадцятих — початку тридцятих років Леонов усе частіше виступає як публіцист — із статтями проти міщанства, про захоплюючі зустрічі з новими людьми віку. На початку 1930 року у складі письменницької бригади, до якої входили М. Тихонов, П. Павленко, В. Луговської, Г. Санников, Вс. Іванов, Леонід Леонов відвідав республіки Середньої Азії. І, звичайно, розповів про прикмети епохи у публіцистичному оперативному жанрі: «Белетристу важко писати про зміни, що настали, тому що нові форми місцевого життя ще не встоялися і змінюються так само швидко, як стрімливі весняні хмари в байрам-алійському небі. В царському палаці тут зручно розташувався агротехнікум, де викладають стратегію майбутніх боїв за землю — з пустелею, яка починає відступати... Соціалізм для Туркменії — це Радянська влада плюс вода, а вода плюс нездоланне туркменське сонце — це бавовна, шовк, урюк, мед, масло, все, з чого робиться життя»¹

Унаслідок цієї поїздки Л. Леонов написав повість «Сарана». Характерно, що, розробляючи тему Сходу, письменник зовсім нехтує романтичною екзотикою. Його цікавлять нові люди Сходу, зокрема молодь. Герой повісті Маронов загартовує свій характер у боротьбі із стихійними силами природи. Замість ветхого гірської романтики Л. Леонов, як проникливий і зіркий письменник, побачив справжню романтику нових стосунків.

Пильна увага до нової дійсності, намагання зобразити конкретні постаті героїв часу у конкретно-історичних

¹ Л. Леонов. Литература и время, с. 24—25.

умовах, чіткість соціально-класової позиції — усе свідчило про те, що соціалістичний реалізм був не догмою, а живою практикою письменника. Він послідовно дотримувався орієнтирів своєї естетичної концепції, оцінюючи людей і явища з погляду високого ідеалу, який увібрав у себе духовний досвід поколінь і революційну романтику перетворення світу. Шляхи гуманізму в нову епоху, масштабність моральних шукань сучасника — ці проблеми хвилюють Леонова в кожному новому творі.

У 1920—1930 роках тема «Інтелігенція і соціалізм» набрала конкретно-художнього втілення у творчості багатьох радянських письменників. Це був час, коли пролетарська революція не тільки докорінно змінила соціальні стосунки, а й викликала глибокі зрушення у свідомості мас. І література, як чутливий сейсмограф життя, одразу помітила ці великі знамення революційної епохи. Так, професор Сергій Андрійович Скутаревський у романі Л. Леонова «Скутаревський» — це людина, що належить до старої інтелігенції і, по суті, сформувалася і здобулася на визнання як учений ще в старому світі. Еволюція світогляду і моральних переконань цього талановитого вченого відтворюється письменником переконливо і по-художньому достовірно.

У філософському романі «Скутаревський» Л. Леонов розробив одну з чільних проблем своєї творчості — проблему інтелектуального характеру. Постать науковця він виписав дбайливо, у строгій класичній манері. Тут є пролог характеру — дитинство, передісторія і сама історія його, що протікає у буйних берегах, насичених подіями років. За допомогою асоціацій письменник передає найбільш характерне, істотне в житті Сергія Андрійовича, зокрема з часів дитинства і юності. Ось ніби при вогні свічки виринає спогад: «Веснянкуватий хлопчик цілує на ніч портрет Едісона і ховає під подушку...» Одна небагатослівна деталь, а як вияскравлює вона

характер допитливого і романтично настроєного хлопчика, його захоплення наукою! Сюжетна «пружина» спогадів стискується, здається, до неможливого, щоб «розкрутити» епізоди, між якими залягли провалля років: «...юнак, феноменально рудий, ночує у товарному вагоні, що йде до столиці; студент б'є по щоці реакційного професора, і сухий звук удару люто розпанахує тишу; молодий ад'юнкт, червоніючи за люстриновий піджак, який сидить на ньому, як на покійнику, везе улюбленого вчителя в Італію, де той помре; знакомитий професор робить шестигодинну доповідь на міжнародному енергетичному конгресі...» Професор думає: що ж було головне у його житті? З цього запитання і починається, по суті, роман. Важкою дорогою роздумів і творчості, вагань і рішень, сумнівів і помилок пройде герой твору. І наприкінці роману старий учений, «командарм електронів», як його називають, відчує свою кровну і прекрасну єдність з тими, хто буде нове життя.

У багатьох гранях розкривається глибока і зосереджена індивідуальність талановитого вченого-енергетика, справжнього подвижника науки. Його участь у будівництві нового життя почалася із зустрічі з Леніним. Великий вождь відкрив перед Скутаревським небачені обрії електрифікації Росії, розбудив його уяву прекрасним видом того, як золота сітка вогнів освітить місця, де століттями лежала суцільна темрява. За ініціативою Леніна почалося будівництво інституту, призначеного спеціально для досліджень ученого і його кількох учнів.

Скутаревський — людина з дуже діяльним характером. Енергія його духу і думки мовби заряджає тих, хто працює поруч з ним. Ми бачимо, як схудлий, зарослий бородою старий учений днює і ночує на будівництві. Про нього ходять чутки, що він навіть спить в одежі, наморений баталіями з виконробами. У побуті Сергій Андрійович аскет і дивак. І цим він, на перший погляд,

схожий на трафаретні літературні портрети геніальних учених, які обов'язково пропалють сигаретою сукно на столі, а розбиті через ту ж геніальну неухважність коштовні статуетки ховають по кишенях, а потім ходять з ними цілими днями. Але це поверхове враження. Бо Леонов виписав художньо індивідуалізований і психологічно точний образ Скутаревського з його грубуватою людяністю і умінням зануритися у творчість до самозабуття. Той незвичайний духовний світ, у якому він жив, був протиставлений глухій силі міщанства дружини з її модними антикварними захопленнями. Професорська квартира Скутаревського мовби незримо поділялася на два володіння. В одному, царстві речей, панувала дружина Ганна Євграфівна. Коли йдеться про міщанство, Леонов стає разючим і нещадним. Блискуча іронія, сміливі гіперболи, несподівані гумористичні співставлення надають сатиричної переконливості замальовці, у якій відбився світ міщанства: «Усе тут було заставлено, завішано речами, а дещо позолоченою гростью чи кришталевою арабескою навіть звішувалося зі стелі... Століття і раси сварливо, як торговки, змагалися тут, і було повчально бачити, наскільки по-різному ганялися уславлені художники за красою, щоб посадити її в незграбну клітку свого мистецтва. Глибоких забарвлень нефрити, овальні і прямокутні полотна, старе різьблене дерево, скло, якого вередливий майстер позбавив його матеріальної ваги,— квітчастий і гріховний фарфор, середньовічна бронза, японські лаки... Відсутність змісту замінювалася формою: недосконалість форми виправдовувалася коштовністю матеріалу; мала цінність прикривалася старовиною, і тоді найбільша ветхість обманювала гріховною і розслабленою чарівністю, що готова була розпастися на кавалки. Все це програвало на денному світлі, але ввечері воно сяяло і сліпило стихійним натиском чужого і непотрібного натхнення».

Але було ще одне, значно менше за розмірами, володіння у квартирі Скутаревського, де Сергій Андрійович залишався наодинці зі своїми роздумами, гіпотезами, планами. Робоча кімната професора вражала аскетичною простотою і байдужістю до будь-яких виявів комфорту. «На соснових незастелених полицях спочивали праці інженерних ферейнів, технічні словники, наукова періодика і дрімали класики електрофізики. Для роботи тут був довгий, як койка, стіл та ще тверда, як стіл, койка, щоб спати...»

Цілісний, безкомпромісний характер Скутаревського формувався ще з молодих літ, коли синові кушніра довелося долати опір ворожого до нього суспільства багатих, щоб знайти дорогу в науку. Письменник створює переконливий і точний психологічний портрет персонажа: в характері Сергія Андрійовича своєрідно переплітаються національні риси широкої душі російської людини та індивідуальні особливості; незвичайна інтелектуальна обдарованість і дивакувата «відстороненість» людини, яка весь час живе в незбагненному для інших світі найпередовіших електронних прогнозів; грубувата людяність і душевна беззахисність, що ховається за маскою зовнішньої замкнутості; прямота в судженнях і оцінках людей та явищ і деяка «вуглуватість», різкість у рухах, викликана дужою природною поставою, якої не зігнули кабінетні заняття.

Майстерність Леонова як психолога виявляється у тому, що він органічно «вживається» у найрізноманітніші душевні стани, настрої, роздуми персонажів. Складність багатого внутрішнього світу свого героя він розкриває, так би мовити, «зсередини», опосередковано, відштовхуючись од думок і почуттів Скутаревського. Леонов володіє незвичайним даром художнього перевтілення. Ось Сергій Андрійович в опері. «Він сидів і мимохіть думав зовсім про інше; з ложі йому було видно кирпа-

того віолончеліста в оркестрі, і Сергій Андрійович ненароком збагнув, що кирпатий грає, по суті, на логарифмах... Очевидно, він мав на гадці ті складні математичні співвідношення, на яких будується фортепіанна клавіатура. Думка сподобалася йому; йому забаглося уявити собі, яка вийшла б музика, якби змінити основу логарифма. Навряд чи можна було поєднати з естетикою цей прямий рефлекс його професії; але дуже часто він навіть Вагнера, улюбленого композитора свого, сприймав, власне, так, по-математичному, як трагічну, вагому формулу буття». Читаючи про ці інтелектуально насичені роздуми Скутаревського, проводимо паралель до роману Томаса Манна «Доктор Фаустус», де в плинові думок видатного композитора Леверкюна теж виникають асоціації, що сполучають закони музики із строгими математичними рядами.

Леоновський учений — людина із своєрідним світовідчуттям. Ось як незвичайно сприймає він вечірній пейзаж великого міста: «Нічне місто стиха гуділо, — то була реторта, в якій ніколи не затихало полум'я, тобто життя, тобто незбагнений електронний клекіт».

Дуже різноманітний мовний арсенал Скутаревського, людини, що цінує влучне і гостре «простонародне» слівце, володіє тонким і досить-таки ущипливим стосовно неприємних співрозмовників відчуттям гумору (ефект комічного у важкуватих дотехах Сергія Андрійовича створюється нерідко і від того, що він переносить звичні для себе терміни на побутову обстановку). Перед нами людина, яка не користується словами, щоб приховувати думки. Згадаймо епізод, коли професор вирішив познайомитися з друзями свого сина Арсенія (інженера за фахом), щоб ближче пізнати його світ. І ці стосунки з сином виявилися драматичними: їх розділяє глуха стіна непорозуміння. Серед товаришів Арсенія батько бачить тих, хто не сприйняв нової моралі: озлоблених

обивателів, котрі вважають, що інтелігентно-неврастеничні рефлексії і богомні звички підносять їх над масою звичайних трударів. Презирство до цих філософствуючих трутнів у Скутаревського проявилось через осуд їхнього повного невігластва в найелементарніших речах практичної діяльності людей («Я знаю, — каже Сергій Андрійович одному з них — перезрілому недоучці-студентові, — для вас електрика — це коли сургуч потерти штаньми...»). З боєм бачить професор, що син-п'яничка незрозумілий для нього, і йому здається, що мовби із старого, віджилого побуту «якийсь захирілий предок вигулькнув із Арсенія, щоб позирнути на нове життя». Годинна драма Скутаревського поглиблюється: цілковито заплутавшись у своїх знайомствах, Арсеній кінчає життя самогубством. У цих трагедійних колізіях виявляється велика внутрішня сила Сергія Андрійовича, якою не змогли найважчі випробування.

Широкий діапазон образу Скутаревського, передової людини науки, яка за покликом серця стала творцем соціалістичної новизни. Він пов'язав свою долю з історичною долею народу.

У статті «Шекспірівська площина» Л. Леонов пояснював свій задум так: «Основна тема роману... показ інтелігента так званої другої фази прийняття Жовтня. Перша фаза була характерна приблизно такою соціально-психологічною установкою інтелігенції: «Ну що ж, я перебуваю на службі в робітничого класу, але мої старі традиції і світогляд залишаються у своїй повній чистоті і неторканості». Для другої фази характерне саме корінний перегляд цих традицій і сприйняття Жовтня вже не тільки як факт, що здійснився, але й ідеологічно, світоглядно, шляхом остаточного переходу на позиції робітничого класу»¹. Показ такого ідеологічного переви-

¹ Л. Леонов. Литература и время, с. 36.

ховання і загартування інтелігента письменник вважав значно складнішим і своє художнє завдання вирішував переважно у психологічному плані. Ось чому, незважаючи на вагоме «соціальне навантаження» образу Сергія Андрійовича, автор жоден прояв чи рису характеру вченого не окреслює схематичним пунктиром. Ми бачимо персонажа в різноманітних і часто досить складних контактах із своїми колегами і співробітниками інституту, в особистих і сімейних стосунках. Дружба однодумців-ентузіастів зв'язує Скутаревського і його колишнього учня та нинішнього помічника — комуніста Черімова. Своєрідність цих стосунків полягає в тому, що Черімов, незважаючи на молодий вік, як секретар парторганізації інституту, по-своєму «перевиховує» старого вченого і підтримує у важку хвилину сумнівів, коли наукові дослідження не вдавалися і той хотів піти з інституту. «Як повільно ростуть у старості, і з яким стражданням це поєднується, — думає Черімов, — і те, що в молодості легко і просто, якою лютою трагедією розгортається у старості». Молодий вчений-комуніст Черімов сповнений уваги і співчуття до складного духовного і соціального відродження старого професора, і він робить усе, щоб той зрозумів нову епоху і її людей.

Скутаревському властиві високе благородство душі і чистота моральних якостей. Свого часу він допоміг комсомолці Жені, узяв її до себе в інститут. І коли він бачить, що Женя захоується у блискучу примару його наукового авторитету (до цього почуття домішується і частка природного жіночого співчуття, коли від Скутаревського відвернулося багато його знайомих), то тактовно, а часом і досить рішуче воює з цим екзальтованим почуттям дівчини, бо розуміє з висоти свого життєвого досвіду, що це не любов, а лише захоплення, а те, що годиться для життя справжнього, повинно прийти до неї з іншим. Те серйозне і постійне почуття прийде до

Жені з появою у її світі Черімова. Він закоханий у дівчину і страждає, бачачи її захоплення Скутаревським.

Роман Леоніда Леонова сповнений внутрішньої драматичної напруги. Інтенсивні наукові шукання Скутаревського, його помічників і учнів ось-ось мають увінчатися успіхом, але тимчасово вченого спіткала невдача. І це, мов лакмусовий папірець, проявило істинну ціну стосунків між ним і тими, хто називався його друзями в пору благополучного директорства. З разючим сарказмом висміює письменник атмосферу «вчених» пліток дипломованих осіб, які інкримінували в дусі часу «небувалий затиск самокритики з боку директора, розбещеність абсолютно римського масштабу і на додачу застарілий механістичний ухил». Проте ця темна лавина ярликів не змогла поглинути Скутаревського. Його підтримали секретар парторганізації Черімов, інші учні та однодумці вченого. Як колись, у часи молодості, Сергій Андрійович забирався на цілі ночі зі своїми помічниками в лабораторію, щоб ставити досліди. Він стояв на порозі наукового відкриття. З передчуттям цієї творчої перемоги таланту, самовідданого служіння народу й написані останні сторінки роману «Скутаревський».

З тих пір, коли був видрукуваний твір Леонова, наука пішла далеко вперед, ті проблеми, які розв'язували персонажі в галузі енергетики, порівняно із сучасними відкриттями постають у зовсім іншому масштабі. Чому ж, проте, роман «Скутаревський» не старіє, по-справжньому хвилює і сучасного ерудованого читача, який живе в епоху НТР? Тому що це твір глибокий, людинознавчий, високохудожній. «Повчальні уроки дає проза Леоніда Леонова,— пише український прозаїк Юрій Мушкетик.— Наприклад, читаючи його роман «Скутаревський», бачиш, що слово письменника й досі живе, свіже, правдиве, герої оригінальні, що багатий арсенал художніх засобів дає змогу неймовірно точно мотивува-

ти переходи персонажа з одного психологічного стану в інший»¹.

Леоновські традиції змалювання людей науки — у «Скутаревському», «Російському лісі», «Звичайній людині» — по-своєму продовжуються, розвиваються, видозмінюються у ряді творів сучасної радянської прози, в тому числі й українській. Згадаймо академіка Карналя з гостросучасного, філософськи проблемного роману Павла Загребельного «Розгін» або ж доктора біологічних наук Марченка із соціально-психологічного роману Юрія Мушкетика «Біла тінь» — творів, які останнім часом привернули до себе пильну увагу і читачів, і критики. В цих персонажів є багато спільного з Сергієм Андрійовичем, з професором Вихровим, із ученим-медиком Свеколкіним. Безперечно, ця схожість не носить літературний, книжний характер. Головне — підмічено, виявлено якісь характерні, типові явища життя, тенденції розвитку суспільства, його науково-технічного прогресу.

У «Білій тині» Ю. Мушкетика напружений науковий пошук великого колективу біологів, який очолює доктор біологічних наук Дмитро Іванович Марченко, зайшов у глухий кут. Здається, ця сюжетна канва трохи схожа із ситуацією у «Скутаревському». Проте подібних драм немало в науці, причому за всіх часів. Юрій Мушкетик ставив перед собою зовсім інше художнє завдання. У цій критичній ситуації Дмитро Іванович Марченко здійснює над собою суворий суд совісті, з безжальною ясністю аналізує своє минуле і нинішнє життя в науці та побуті, стосунки з сином, колегами, дружиною, друзями. Він напружено дошукується причин своїх помилок, усвідомлюючи, що в науці, як і в інших сферах творчості, все починається насамперед з людської особистості. «Біла тінь» — повчальна і життєво

¹ «Літературна Україна», 11 серпня 1978 р.

правдива історія людських стосунків, шукань і помилок, важких шляхів до віднайдення істини. Через страждання, жорстокий самоаналіз відбувається моральне очищення героя. «Мое ставлення до героя чітке: засуджуючи вади характеру Дмитра Івановича, я боровся разом з ним за нього, не відбирав у героя перспективи для духовного вивищування». Це свідчення самого письменника. У романі «Біла тінь» Ю. Мушкетика наскрізною є тема відповідальності вченого перед суспільством і системою власних морально-етичних цінностей.

Новий герой часу, його внутрішній світ цікавили Леоніда Леонова і в наступному творі — романі «Дорога на океан», написаному протягом 1933—1935 років. Зображувані події розгортаються на початку тридцятих років. Це був час, коли соціалізм перемагав на всіх ділянках матеріального і духовного життя людей. Цією романтикою нових соціальних стосунків перейняті сюжетні колізії твору.

У широкоформатному романі «Дорога на океан» найбільша увага автора приділена самотній постаті комуніста Олексія Микитовича Курилова. Ми знайомимося з леоновським героєм у гострій сюжетній ситуації, коли він, щойно призначений начальником політвідділу дороги, розслідує причини залізничних катастроф. Партія послала Курилова на відповідальну ділянку («Дорога була із найдовших, найважливіших, найгірших у країні»). Перше знайомство Курилова з керівництвом дороги забарвлено гумористичними відтінками: «Курилов поцікавився, чи добре затримувати видачу пайків робітникам, і... запитання сподобалося усім своєю винятковою простотою. Олексій Микитович поцікавився також, чи є бог. Парторг гарматним голосом пояснив, що бог не існує уже шістнадцять років: такий був вік революції. Курилов стримано здивувався, яким чином п'яний машиніст, що на ходу поїзда випав з будки,

вділів. Хтось засміявся: випадок справді звертав на себе увагу... Він здався зовсім прекраснодушною людиною, цей Курилов; такого зручніше було називати просто Олексою».

Тут створюється певна психологічна тональність: ми ще не бачимо чітких облич, але одразу вловлюємо спільний для них вираз улесливого загравання і намагання догідливо «настроїтися» під настрій нового начальника... Але це перше враження «доступності» Курилова, звичайно ж, оманливе, а за простотою його запитань криється обурення тими, хто несе відповідальність за катастрофи. Дві доби, зачинившись у кімнаті станції, він вивчав стан справ, перш ніж провести цю нараду.

Кількома виразними мазками письменник окреслює постать Курилова. Його майстерність справді скульптурна. Тут немає штрихових чи пунктирних ліній, напівтонів, недомовок, випадковостей. Тут усе основне, визначає саму суть, серцевину. «Він був величезний і невеселий; зрідка усмішка шаруділа в посивілих, таких водопадних вусах». В іншому місці автор зронить ваговите порівняння, зазначивши, що Курилов мав «плечі вантажника і чоло Сократа». Згідно суворо стандартній моді тих часів, леоновський герой одягнений у шкіряне пальто і вузькі командирські чоботи. З незвичною для нього анкетною стриманістю письменник лаконічно пропонує основні віхи на життєвому шляху персонажа: в минулому «сірий армійський солдат», безстрашний утікач із царських тюрем і білогвардійських застінків, Курилов був піднятий революцією і власним героїзмом до члена армійської реввійськради, потім працював головою облвиконкому. Але основні ідейні акценти в романі проставлені не на виробничій діяльності начальника одного з політвідділів на залізниці. «Дорога на океан» — зовсім не виробничий твір із тим раціональним схематизмом у стосунках між персонажами, який

ми вкладаємо у це незареєстроване в словниках літературознавчих термінів, але популярне у критичному обігу поняття. У романі Леонова є такий епізод. Молодій працівниці дороги Марині Сабельниковій доручили написати біографію Курилова. Вона намагається відштовхнутися від зовнішньо виграшних фактів життя Олексія Микитовича, але те, що він їй оповідає, ніяк не вкладається у типову схему подібних життєписів. Леонов не пішов уторованою дорогою багатої на різні епізоди біографії Курилова (тільки тоді, коли це «прив'язано» до ситуації, у якій проявляється нова якість характеру героя, автор повідомляє анкетні відомості про начальника політвідділу), а прагнув наповнити життєвими соками всі небуденні грані внутрішнього світу комуніста-творця, в орбіту людського тяжіння якого потрапляють усі, хто усвідомлює силу його цілеспрямованої переконаності і бачить душевну красу і багатство.

При зовнішній суворості Курилов дуже людяний. У нього помирає дружина, з якою «завжди були стосунки тільки чесною і тверезою дружби», і вся драматично нерозтрачена ніжність цього п'ятдесятилітнього чоловіка, зайнятого відповідальною роботою, розповсюджується на тих, хто слабкіший від нього, потребує допомоги, чоловічої підтримки, поради мудрої за досвідом людини. І, звичайно, найчастіше на цій вечірній дорозі Олексія Микитовича з'являються діти (своїх у нього не було). Дуже цікаву маленьку людину з недитячими турботами побачив Олексій Микитович у семилітньому синові самотньої Марини Сабельникової — Зямці. Між ними зав'язалася «відкрита, мужня дружба» з тим відтінком рівності, без якого Курилов не мислив своїх стосунків з іншими, хай то буде дитина, жінка чи підлеглий. Спілкуючись із Зямкою, Олексій Микитович придивлявся до кожного його душевного поруху, намагаючись збагнути риси характеру зовсім юної людської порослі, яка

візьме в руки естафету його вистражданої куриловської мрії. Це по-людському природне і зрозуміле тяжіння немолодої самотньої людини, в якій за плечима важке життя (а в останні місяці Курилов дізнається, що він невиліковно хворий), до Зямки, глухонімого хлопчика Луки, безпритульного Гаврила, облагороджує, розкриває внутрішній світ Олексія Микитовича, чуйність людини, перед якою тремтіли вороги і яку «епоха навчила бути безжалісною». У той же час Курилов урятовує від розправи озвірілих міщан голодного десятилітнього Гаврила. Він допомагає знайти свій шлях у житті молодій актрисі Лізі Протоклитовій, змушений грати ремісницькі ролі у ремісницьких виставах.

У хвилину відвертості начальник політвідділу повідав Сабельниковій про той суспільний ідеал, якому він слугував: «Ми не механізми, ми будемо наше суспільство для людей...» Але філософський аспект роману, інтенсивність інтелектуального життя леоновського героя-комуніста, самотність його духовного світу не можна осягти без куриловської мрії про Океан. Промені цієї мрії освітлюють далеке і похмуре дитинство маленького Курилова, учня у майстерні, який обпилював головки гвинтів, а в снах бачив, як плаває безмежним Океаном. І ця мрія дитинства залишилася у душі, як «шрам, як пам'ятна зарубка». Згодом Океан постав у його уяві як символ безмежно чистого, не баченого ще світлого майбутнього, того прийдешнього, яке тільки почало пускати паростки на планеті. Ці думки освітлюють характер Курилова зсередини, розкривають внутрішній зміст кожного його вчинку, співвіднесеного з прагненням, щоб кожен крок був прямим кроком у «дорозі на океан». Леонід Леонов публіцистично пояснює філософську заглибленість характеру Олексія Микитовича, розповідаючи, як хлопчикові з робітничої околиці випадково потрапила в руки книжка, де йшлося про вільні

океанські скарби: «Варто пильніше здивитися в еволюцію хлопчачого захоплення, щоб збагнути все інше в Курилові. (Так у закам'янілому шматкові бурштину по волокнах полоненої рослини, по пуп'ярках першородного повітря, по чергуванню золотистих шарів читається повість про чудесну юність світу)».

Композиційно роздуми Курилова про Океан складають окремішні сюжетні глави, в яких переплітаються елементи наукової фантастики і варіації на історичні теми, діють незвичайні герої, що здійснюють в ім'я всесвітньої революції героїчні вчинки. В цих розділах присутній дуже сильний емоційний струмінь: мрії Курилова такі прекрасні, що автор, який веде епічну оповідь від третьої особи, зраджує своїй «безпристрасності» і здійснює подорож на Океан разом з героєм... Вони бачать благоустроєну в економічному й суспільному планах щасливу планету людей, присутні при зустрічі космонавтів, що повертаються з інших світів, дивуються з технічного генія нащадків, які побудували монументальні гідроелектростанції у Сахарі і вирощують виноград на арктичній сімдесятій паралелі... В творчій лабораторії Леонова — проникливого психолога і соціального живописця — з'являються і прикмети блискучої майстерності фантаста-футуролога, конструктора публіцистичних гіпотез, творця, якому притаманна молода енергія шукань. Водночас у реалістичній палітрі прозаїка з'являються елементи романтичного методу.

Леоновські мандрівники в майбутнє вдивляються з даліни у свою країну, суцільно одягнену в риштування, і відчують гордість причетності до «покоління зачинателів». Перед нами проходять типові люди тридцятих років, ті, що були «зачинателями» нових суспільних підвалів. Один з них — епізодичний персонаж, старий робітник-ливарник Юхим Дьомін, у якого ходив колись в учнях Курилов. Тільки раз з'являється у романі цей

ветеран праці, але запам'ятовується своєю неповторною індивідуальністю, почуттям власної гідності вічного трудівника, який горбом заробив право на пошану. І Олексій Микитович думає, що «при соціалізмі будуть жити тільки ось такі майстри, закохані в своє мистецтво, їхні підмайстри і учні». І він навіть трохи заздрить тій їхній душевній силі і впевненості в собі, «що йде від близькості до самого горнила життя».

Смертельна недуга не позбавила Курилова мужності, стійкості, віри в себе й інших. Поставивши свого героя у виняткове становище, Л. Леонов випробовує його характер стражданням, і Курилов виходить переможцем. Здавалося б, суто екзистенціалістська проблема: людина думає про неминучий фінал свого життя. Але в неї не з'являється почуття відчуженості від себе і до себе подібних. «Колективна» душа Курилова допомагає йому перебороти страждання і трагізм свого становища, його не лякає смерть, бо він ясно бачить, як багато від нього залишається «попереду, в нащадках». І він каже своїм друзям: «Всі ви шматки мого власного життя; це тому, що біографії наші ми робили спільними силами, керуючись одним і тим же». Деякі елементи жертвовності, трагічної безвиході долі не створюють у романі песимістичного тла. Щодо певного морального пуританізму окремих персонажів, то, очевидно, письменник бачив у дійсності подібні постаті, людей, які присвятили себе цілком загальній справі, відмовившись від особистих прагнень і поривань. Коріння подібного самообмеження іноді криється і в самому часі з його суворими законами, і в драматичних колізіях революційної боротьби та громадянської війни, які пролягли крізь особисті долі персонажів. Ось сестра Олексія Микитовича — Клавдія Курилова, якій «доручена чистка їхньої дороги». З першого погляду ця постать літньої жінки в шкіряному пальті і з такою щільною зачіскою, ніби вона не бажала,

щоб люди мали підстави знати про її слабку жіночу стать, здається стандартно-прямолинійною. Особливих психологічних нюансів у цьому портреті Курилової немає: «Сухувата, норовиста, пряма, вона не терпіла заперечень. Ця жінка не мала особистої біографії; окремі етапи її визначалися громадськими і партійними датами». Але це вже наслідки, а не причини подібного суворого стилю життєвої поведінки. Клавдія Курилова, скупа на теплу усмішку, багато пережила на своєму вікові. В молодості вороги революції повісили її жениха Семена, якого Олексій Микитович називає «прекрасним взірцем людини і більшовика». Однак при всій зовнішній суворості Курилової читач бачить її справедливе серце, незлу пам'ять.

«Дорога на океан» — роман напружених письменницьких роздумів, у якому своєрідно переплітаються різноманітні елементи художньої виразності. Дуже розмаїта стилістична тканина твору, тут ми знаходимо і соковиті пейзажні барви, і химерні парадокси, і вигадливі візерунки гумору, і точність, блиск афоризмів, і пристрасть публіцистичного викриття зла. Ось своєрідна леоновська персоніфікація природи: «Він вставав, ледь перша жилка світанку підпереже схід». А це теж суто афористичні парадокси: «розмах помилок іноді визначає масштаби майбутніх перемог», «безстрашність так само впливає, як і страх». Усміхнений лукавий погляд письменника зупиняється і на молодецькій постаті машиніста комсомольського паровоза Олексія Пересипкіна, постаті, позначеній прикметами своєї епохи: «Фігура ця здавалася кумедною... На вигляд їй було вже близько двадцяти трьох, але вона стоїчно витримувала тягар свого віку. Вся вона була перев'язана ременями, як валіза у далекій подорожі. Рукав шкіряної рудої куртки мав сліди свіжої фарби, і парубок хизувався цією плямою, як боець гордиться раною».

У романі «Дорога на океан» чимало роздумів, спостережень про театральне мистецтво, стан тодішньої драматургії. Відчувається, що ця царина добре знайома авторові, відбиває його художні шукання. Адже паралельно з творчістю прозаїка відбувається формування і становлення Леонова-драматурга. Він пише п'єсу за мотивами роману «Скутаревський», а після «Дороги на океан» повністю віддається драматургічній діяльності (виступаючи іноді як публіцист) аж до 1944 року, коли з'явилася його повість «Взяття Великошумська».

Що ж заперече, а що ж стверджує Л. Леонов у драматургії кінця двадцятих років? Тонкий сарказм викликає у нього театральна сірість, схематизм, репертуарна спекуляція закордонним ширпотребом. По суті, це викриття міщанських критеріїв у творчості, зарозумілої пихи ремісника, що посягає на те чільне місце у мистецтві, яке йому ніколи не може належати. Ось професор Протоклитов, відвідавши один з таких псевдомистецьких закладів, відчуває, що стає «учасником кримінального, на його думку, заходу, разом із дирекцією, що заманює публіку в свій сумнівний підвал мистецтва, разом із режисерами, які підмінюють живу гру пристрастей розумовою акробатикою, разом із касиркою, яка продає талони на явно недоброякісний продукт».

Своєю драматургічною практикою Л. Леонов утверджував на кону соціально-психологічну драму, такий художній тип вистави, що ставить у центрі дослідження людський характер у всій його складності і багатогранності. Леонову-драматургу завжди була чужою театральна бутафорія, що трималася на пустотливій інтризі, розрахованій приголомшити атрофований смак, а закінчувалася сентиментальним моральним напученням «під завісу». Дбайливість ліплення драматургічних характерів, психологічна мотивація вчинків персонажів, логічність їхніх зв'язків — усе це засвідчувало, що письмен-

ник сміливо переносив у свої п'єси елементи романічної епічності.

У 1932 році Л. Леонов написав для Малого театру інсценівку за романом «Скутаревський». Проте одноійменну драму про великого вченого сам автор не вважав переробкою для сцени в звичайному смислі цього визначення, бо його п'єса багато в чому істотно відрізняється від прозового першоджерела. Зокрема, кінцівка п'єси має зовсім інше навантаження, ніж епілог прозового твору. В романі Скутаревський приходить на мітинг до робітників підшефного заводу і мовби відчуває, що колектив бере на свої плечі його тимчасову невдачу — і це додає сил та віри. Власне, це символічний епілог з художнім підтекстом. У драматургічному творі подібна масова сцена з мітингом була б штучною, і в новому сюжетному варіанті п'єса закінчується повною перемогою ученого та його однодумців. Зрештою, і та боротьба, що її веде Скутаревський, має зовсім інше ідейне акцентування. Професор уже не переживає «мільйон терзань», перш ніж стати свідомим учасником будівництва нового суспільства. Ні, він у п'єсі справжній боєць за соціалістичні ідеали, людина з визначеними переконаннями.

У романі «Скутаревський» письменник користується характерними для його творчої манери образами-символами, художніми знаками. Одна з таких наскрізних деталей — «висока гора», «гірка... висота». Це мовби символ колишньої віддаленості професора від людського колективу, добровільної самотності, викликаної його життєвим укладом. І вчений зумів спуститися з цієї гіркої висоти в сонячну долину людей, щоб стати учасником їхніх земних турбот.

Кожен художній твір Леоніда Леонова завжди вносить елемент новаторства, новизни і в його власну творчість, і в усю нашу літературу. І як нове в житті завжди

діалектично долає опір з боку усього консервативного, віджилого, так і новаторські твори Л. Леонова нерідко зазнавали необгрунтованих закидів вульгаризаторської критики. Письменника зараховували до прихильників «індивідуалістичного психологізму», батьком якого вважався Ф. Достоевський. Тут виявилася одна з хибних концепцій тодішньої критики, яка виходила з того, що навчання у великих майстрів минулого неминуче веде до сліпого копіювання чужорідних соціальних і психологічних типів.

Об'єктом бурхливої дискусії став роман «Скутаревський». Обговорення його в Спілці письменників тривало два дні. Багато критичних опонентів проводили штучні паралелі від шукань Скутаревського до духовних терзань Івана Карамазова, відмовляли авторові в розумінні сучасності. Але були й інші критики, які побачили у «Скутаревському» філософський твір, перший роман про радянського вченого.

Під прицільний вогонь одразу потрапила і «Дорога на океан». Більшість відгуків на роман були негативними. Особливо бентежила рецензентів «тема смерті». Але немає «заборонених плодів» у мистецтві, і мотиви трагічного будуть навіть у літературі комуністичного суспільства. Цікаво, що цієї тези в художньому плані торкається і Л. Леонов у своєму творі. Згадаймо його роздуми про майбутнє, Океан, про трагедію стратонавта, у якого загинули в космічних мандрах його сини.

Коли зараз з позицій історизму ми оцінюємо критичну пресу на твори Л. Леонова тридцятих років (та й у наступні роки), то ясно бачимо, що його книги витримали іспит часу, випробування на ідейно-мистецьку зрілість. Самобутня творчість Леонова — об'єктивний художній документ своєї епохи, ті сумлінні та чесні свідчення літературного дослідження, що при вивченні

історичного шляху народу стають у пригоді поряд з матеріалами істориків, економістів, соціологів, мемуарами та спогадами учасників і очевидців тих подій. Справжнє мистецтво завжди молоде й нетлінне.

Складними були сценічні долі багатьох п'єс Л. Леонова. В 1936 році драматург задумав написати для МХАТу п'єсу «Половчанські сади». Прем'єра її відбулася 6 травня 1939 року. Весь цей час автор працював над театральною редакцією твору. Цікаво, що головний режисер МХАТу В. І. Немирович-Данченко так пояснював звертання до творчості Леонова: «...Яке б не було прекрасне мистецтво театру в класичному репертуарі, все ж його основне чільне завдання: у художній формі відгукватися на сучасність, відшукувати драматургів сильних, яскравих, які здатні найглибші теми сучасності передати в художній формі або, точніше, дати матеріал театрові для цієї художньої форми». Всі ці якості талановитий режисер бачив у драматургічному мистецтві Л. Леонова. Але недовгим було життя «Половчанських садів» у репертуарі театру. І майже через два десятиліття п'єса Леонова знову постала у вогнях рампи на кону наших театрів, викликавши схвальні відгуки преси і зацікавленість у глядачів. П'єса, події якої відбуваються напередодні Великої Вітчизняної війни і в якій чути цей подих передгрозя, близька і зрозуміла сучасному глядачеві.

...Непомітний героїзм простих трудівників, які творять щоденну красу дійсності, драматург відтворює на прикладі садівничої династії Маккавєєвих. Нову мораль Л. Леонов досліджує у розрізі сімейних стосунків, наголошуючи, що окрема родина — це жива клітина держави. Розлетілися з сімейного гнізда шість синів Андріана Тимофійовича Маккавєєва і донька Маша, «горобець», як її називають удома. В чеканні їхнього приїзду починається п'єса.

Перед глядачем змінюються сцени щоденних турбот Маккавеева, директора фруктового радгоспу, який він організував після революції на мертвій половчанській глині. Тепер він мріє усю землю наповнити соками половчанських садів, чистими, як юність, насиченими квітами і піснями, світанками і надвечір'ями рідного краю. Маккавеев, науковий працівник Унус, завідуючий господарством Стрекопитов виростили новий сорт яблука, який вони любовно, хоч і трохи патетично, назвали «Батьківщиною». Поетично забарвлена сцена, коли ці троє суворих трудівників, далеких від сентиментальності, складають помологічний паспорт новонародженого яблука. Їхні думки про цей витвір краси і праці сповнені несподіваної поезії, і глядач ще раз відчуває, яка це прекрасна і мирна професія — бути садівником.

«Маккавеев. Отже, увага, товариші: новий сорт... (Високо піднімаючи плід). Почали. Ну що ми бачимо? Форма плоду.

Унус (суворо ховаючи свою довгу трубку в саморобний чехольчик). Кальвілева, ребриста.

Маккавеев. Забарвлення! Скажімо так: смагляве.

Стрекопитов (скоса зиркнувши, звично пише). Смагляве. Біля плодоніжки, на сонячному боці, нижній розмитий рум'янець. «Нижній» я закреслю, либонь: незручно, адже це в газети піде...

Маккавеев. Підкресліть двічі слово «нижній»!.. Вагу прикидували?

Унус. Важко повірити. Давайте ще раз. (Кидає яблуко на вагу)... Дивіться, чотириста тридцять грамів. Це — чудова щільність. «Первісток Джеффрі» посиніє і згниє від заздрощів, ха-ха...

Маккавеев. Тепер смак. Увага!

Стрекопитов. Не дійде, несерйозно якое: мускатно-винний, що переходить у гаму лимона.

У н у с. Допишіть ще: з гострим льодовим... Ні, закресліть! Пишіть так: з прозоро-льодовим ароматом...

Стрекопитов. Який же це такий аромат: прозоро-льодовий. Такого аромату, вибачте, не буває.

У н у с. Понюхайте, якщо тільки не всі органи у вас загубили своє призначення. Від нього нестерпний холод йде, на ньому роса лежить, дивіться!»

Але цей світлий настрій вистави весь час порушують нотки тривоги. Як каже один з персонажів, «війна стукає у половчанські сади», загрожуючи понівечити красу, мирну працю. За садами проходять військові навчання наших воїнів, що стоять на варті спокою: в них зайняті і сини Маккавеева. Цим контрастним зіставленням, поезії буднів і тривожним передчуттям близької воєнної грози драматург досягає особливої напруги п'єси, її промовистого підтексту. Герої твору — звичайні трудівники — відчують, що «навіть повітря — якесь мовби залізом пройняте». І вони готові захистити своє природне право на спокійну працю. І старий Маккавеев гордий з того, що його син Василь плаває у підводному човні і нагороджений орденом, а інший син Сергій командує танками на маневрах.

Як у прозі, так і в драматургії герої Л. Леонова постають у багатьох вимірах, у складних життєвих колізіях. Мотиви драматичного звучать і в п'єсі «Половчанські сади». Хворий на серце Андріан Тимофійович, загинув на бойовому посту його старший син Василь. Це життєвий драматизм, і в ньому, як крізь кристал, переломлюються грані характеру леоновських героїв. Жива нитка зв'язує долі «батьків і дітей» у п'єсі, і, що суттєво, це не тільки природний біологічний зв'язок, а насамперед — духовна спорідненість. Старий Маккавеев каже, що синів у нього «ціле людство». Мрії і турботи цього благородного трудівника проростають у його дітях.

Естетичній концепції Леонова-драматурга притаманне тяжіння до гострих, драматичних ситуацій, до протилежних, контрастних характерів, до напружених, незвичайних почуттів і думок. Усе це він бачить у щоденній дійсності, в середовищі звичайних, непомітних людей. Власне, і сюжети леоновських п'єс такі прості, що мовби «закріплюють» буденну мить життєвого потоку. Але все звичайне має і свої незвичайні риси, свій Zenit чи занепад почуттів та бажань. І Леонов якраз дуже тонко підмічає ці зблиски чи тіні, що мерехтять у душах його героїв. Як коріння дерева, тужаво переплетені в його драматургічних творах високе і низьке, трагізм і бурхливий гумор.

Але треба сказати, що іноді в природних, життєвих сюжетах леоновських п'єс тридцятих років наявні і випадкові елементи. Так, на вимогу тодішніх законодавців театального репертуару драматург був змушений терміново одягти на одного з персонажів «Половчанських садів» — злісного міщанина і боягуза Пиляєва — маску шпигуна, що виконував завдання іноземної розвідки. Елементи шпигуноманії є і в іншій п'єсі — «Втеча Сандукова», де один диверсант знищує іншого диверсанта. Змінено було і назву «Втечі Сандукова» під тим приводом, що класовому ворогові у нас нікуди втікати, хіба що в себе. Ця п'єса відома в основному під заголовком «Вовк».

Відчуття життєвої правди не раз викликало в Л. Леонова художню полеміку з розповсюдженими на той час сюжетними штампами. Так, у п'єсі «Вовк» ворог Магдалинин — це не той схематичний персонаж, при першій появі якого на сцені всевидючі та пильні першокласники починають вигукувати: «Шпигун!», «Шпигун!» Він по-звірячому хитрий і пристосовується до «духу часу». І, звичайно ж, надто пильний і перший заявляє, що «так сміятися може тільки не наша людина». Не схожий на стандартних ворогів і Лука Сандуков. Він з'являється

в улюбленій багатьма тогочасними авторами уніформі позитивного героя — хутряній куртці заполярного зимівника. Л. Леонов мовби застерігає, що справжній ворог здатний натягти на себе будь-яку добропорядну і несподівану личину.

Без врахування літературної полемічності мотивів та образів не можна правильно прочитати естетичну концепцію п'єси «Вовк». Не вміє розбиратися у людях відповідальний обласний працівник Рощин, він оцінює їх за словами, а не за ділами. Дивна атмосфера панує у нього вдома. Мати Рощина, яка приїхала з колгоспу, скаржиться, що «і поговорити ні з ким... До чого тільки напередодні дійшла: з умивальником забалакала». Його дружина Ксенія зайнята театральними інтригами, закулісною боротьбою з актрисами-«суперницями». Голодна жадоба слави, намагання грати першу скрипку в кулуарних біялітературних справах не дає їй спокою. Дозування вад і добродієт — не така проста річ, як це буває за схематичним поділом на позитивних і негативних персонажів у літературних творах. Але не трапляється розкладу особистості у тих, хто відчуває свій кривий зв'язок з історичним шляхом і долею народу. Така у п'єсі мати Рощина — Агрипина. Проста колгоспниця, вона керується у своїх вчинках народними, найчеснішими поглядами на життя і мораль. Саме її душевної зіркості, теплої людяності бракує багатьом персонажам п'єси.

Художня полеміка з літературщиною не стала авторіві на заваді психологічній обумовленості образів. Точно обрисовано внутрішній світ ворогів нашого суспільства — Луки Сандукова, Магдалинина. Запам'ятовуються і портрети інших персонажів, звичайних людей, яких Л. Леонов не прагнув поставити на котурни, а навпаки — в них іноді наявні й риси химерної дивакватості.

У 1940 році Леонід Леонов написав п'єсу «Заметіль». Він багато працював над нею і в наступні роки, так що остаточний варіант цього відомого твору з'явився уже після війни. В складній морально-етичній проблематиці п'єси «Заметіль» добре відчутний суто леоновський духовний і художній клімат. Взагалі, важко назвати іншого письменника, у якого б образи, ідейні та художні концепції так органічно розвивалися, збагачувалися, продовжувалися у кожному новому творові. Звичайно, ці контакти всередині леоновської творчості, як ранішої, так і теперішньої, не окреслені різкими лініями, вони знаходяться мовби під видимою поверхнею образної структури, у глибокій, внутрішній течії письменницьких шукань.

У п'єсі «Заметіль» звучить тема високого гуманізму нової, соціалістичної моралі, яка звільняє людину від страху, лицемірства, підозр. У боротьбі з привидами минулого, із дріб'язковою та егоїстичною житейською «мудрістю» герої «Заметілі» здобувають моральну чистоту, душевну ясність та стійкість. Найбільш зловісною постаттю, яка живе за хижими законами старого світу, виступає у п'єсі Степан Сироваров. У його еластичних сітях шантажу, демагогії, фальші заплутались і дружина Катерина, і нерідна донька Зоя. Свій моральний терор щодо тих, хто його оточує, Степан Сироваров здійснює за допомогою підступної гри, і не останнім козирем у цій дуелі з правдою є те, що його молодший брат Порфирій, перший чоловік Катерини і батько Зої, у роки громадянської війни емігрував, завинивши перед батьківщиною. Але визначальні акценти проблематики «Заметілі» не вичерпуються розвінчанням і крахом Степана Сироварова, людини нищої, чужої нормам нашого суспільства. Основний ідейний мотив п'єси — у духовному і громадянському становленні Порфирія і Зої. Порфирій Сироваров з'являється у п'єсі мовби «під завісу»,

але скільки роздумів викликає історія цієї людини, яка зрозуміла, що без рідної землі її життя позбавлене будь-якого сенсу. Довір'я батьківщини Порфирій завойовує через очищення вогнем і кров'ю, борючись на боці республіканців під час громадянської війни в Іспанії. Проти темної влади Степана Сироварова постає Зоя, і її об'єднує з Порфирієм прагнення до справедливості. Правда, добро, віра в людину — ось основи соціалістичної моралі. Цього вчить глядача п'єса «Заметіль».

У статті «Шекспірівська площа» Л. Леонов так писав про свої естетичні принципи: «...Нам потрібне мистецтво гострих соціальних проблем, великих полонен, могутніх соціальних струсів, глибокої філософської наснаги. Мистецтво мусить відображати наймогутніші людські пристрасті, найглибші емоції і бурхливі людські темпераменти». В цьому плані він вважав особливо важливим для драматурга вміння передати «діалектичну механіку» зіткнень характерів.

Пристрасть Л. Леонова як художника виявляється у його непримиренності до еластичної філософії обивателя. У галереї своїх негативних персонажів він блискуче демонструє всі маски святенництва та лицемірства, за якими приховуються егоїзм, отруйна заздрість або тупа байдужість до людей. Ці елементи гротескного викриття ми бачимо в соціально-побутовій п'єсі, і в сімейній психологічній драмі, і в комедії.

Широке визнання принесла Л. Леонову комедія «Звичайна людина», названа так наче у відповідь на театральні суперечки тих років, коли одні теоретики відстоювали «звичайного героя», а інші боролися за «незвичайних героїв у незвичайних умовах». Назвою п'єси драматург мовби визначив своє місце у цій полеміці. Початок роботи над комедією датований 1940 роком, а остаточна редакція її — 1943 роком. «Звичайна людина» з тріумфом пройшла на сценах багатьох театрів Радян-

ського Союзу, а також побачила вогні рампи в Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Югославії, Франції.

Ми одразу впізнаємо іронічну манеру Л. Леонова, коли він виписує побутово-декоративне тло вистави: «Покинута на літо міська квартира Ладигіних. Вона схожа на антикваріат безліччю речей, закутаних нині в марлеві чохла і пожовклі газети. Останній промінь сонячного дня, пробившись під шторою, повзе з піаніно на гірку з тендітними і строкатими дрібничками, щоб засяяти там чверть години і згаснути». Знову та ж фетишизація речей, що заміняють та витісняють друзів, ті ж розкішні декорації обивательського несмаку, знайомі читачеві ще з роману «Скутаревський» або п'єси «Вовк». Як символ цього наступу речей, постає у виставі величезна «антикварна» картина, яку весь час вішають зі стіни на стіну, а вона все одно загрожує впасти комусь на голову.

Через багато років стрічаються бойові побратими з часів громадянської війни Ладигін і Свеколкін. Один з них — колишній червоноармієць і маляр — тепер популярний оперний співак, інший, тобто Свеколкін, не поспішає розповідати про свої заслуги перед народом... І скромно вдягнений, непомітний друг уявляється Дмитрові Ладигіну «кадром районного масштабу», яким-небудь касиром. З цього моменту і розгортається гротескна ситуація у п'єсі. Ладигін просить колишнього друга виказати себе за когось знакомитого, щось на зразок директора Каспійського моря чи далекосхідного наркомздрава. Свеколкін у ході подій начеб успішно грає свою роль, виявляє свою обізнаність у медичній науці. Насправді ж він поводить цілком природно й невимушено, бо є вченим зі світовим ім'ям, наркомом, депутатом Верховної Ради. Але йому чуже й незрозуміле ладигінське схиляння перед титулами.

Етичні акценти п'єси «Звичайна людина» утверджують найгуманнішу мораль нашого суспільства, красу звичайності у нашому житті. Свеколкін допомагає глибше зрозуміти нові моральні норми і Ладигіну, і Кірі, нареченій молодого вченого Олексія, племінника співака. Дівчина відповідає взаємністю на почуття Олексія, але її уявленням про якесь незвичайне, надбуденне життя суперечать одноманітні заняття молодого вченого, який проводить безсонні ночі в лабораторії над досліддами. Збочені погляди про красу життя виплекані в значній мірі матір'ю дівчини — типовою обивательською Констанцією Львівною. Вона ставиться до краси доньки, своєї «чорної троянди», як до своєрідного капіталу, котрий треба лише зуміти вдало пустити в обіг, щоб потім усе життя мати з того вигідні проценти. Звичайно, дівчині чужа ця мораль, точніше стара аморальність, але і вона має сумний досвід у минулому: одного разу мати вже звела її на шлюбний ешафот з режисером, у якого «зовнішня і душевна потворність прикривалась його великим заробітком». Тепер Констанція Львівна мріє спіймати у сплетену нею сіль інтриг Дмитра Ладигіна, адже, як іронізує Кіра, «золото ллється у нього з горла і восьмициліндровий рисак стоїть біля його воріт». Зрештою, ці ілюзії не збулися, маску Констанції Львівни розгадали Свеколкін і його донька Анничка, протидіє планам матері і Кіра. Її треба було тільки підтримати у хвилину вагань, і Свеколкін по-батьківському напучує дівчину: «...Незвичайне не живе, воно вмирає, як і все потворне. Тільки найбільш просте вічне. Інша краса стукає у світ... Виходьте ви швидше з дивовижних палаців вашої незвичайної мами під звичайне сонце звичайної весни».

Хист Леонова-комедіографа виявляється у м'якому гуморі, проникливому погляді на дрібні вади загалом гарних людей, у жанрових замальовках певного середовища. Багато смішних рис підмічає він у специфічному колі

екзальтованих прихильниць, яке оточує «зірку» оперного світу — Дмитра Ладигіна. Гумор ситуацій, що рухають потужний двигун комічного в п'єсі, підсилюється тут гумором характерів і масою тих дрібних «блискіток» — деталей, які надають творові особливо вишуканого колориту. Ось хатня робітниця Ладигіних скаржить: «Аж надто нахабні стали ці прихильниці. Щойно одна приходила фотокартку у Дмитра Романовича просити. Вже другу. Перша від поцілунків уся зносилась». Дружина Ладигіна — Віра Артемівна у хитромудрий спосіб відлякує настирливих прихильниць таланту: вона не шкодує фантазії, щоб позбавити його будь-якого «орелу». У телефонних дуелях набавляє співакові віку на добрий десяток років, наділяє усілякими хворощами. Ці побутові мініатюрні епізоди — мовби водевільні інтермеццо у розгортанні морально-етичного змісту п'єси.

«Віра Артемівна (*В телефон*). Кажіть же, хто там? Ні, це акомпаніатор і особистий секретар Дмитра Романовича. На жаль, у нього нежить. Йому якраз ставлять банки на попереk... Що? Ні, у нього попереk.

Л а д и г і н. Що ти верзеш, Віро!

Віра Артемівна Пусту руку. (*В телефон*). Так, учора співав Фауста, а сьогодні... Ну, дівчинко, коли вам теж стукне п'ятдесят шість, і ви почнете хворіти. Бережіться замолоду, красульчко. Квіти можете передати служниці».

Ми бачимо звичайних, без дивацтв людей у вигадливих комедійних ситуаціях. Критицизм п'єси, спрямований проти пережитків і забобонів, поєднується з пафосом утвердження прекрасного в дійсності, гуманних норм моралі й етики.

А. В. Луначарський колись вказував: «Нам потрібний психологічний і етичний театр». Драматургічне мистецтво Л. Леонова відповідає цим вимогам. У його п'єсах ми знаходимо точні соціально-психологічні спостереження

над життям, завдання митця він вбачає у тому, щоб впливати на людей. Погляд драматурга на своїх нелегких героїв — мудрий і оптимістичний.

Л. Леонов — автор тринадцяти п'єс. Захоплення сценою, що почалося у шкільні роки, продовжувалося в юності, коли він писав численні театральні рецензії і виступав у виставах червоноармійської самодіяльності, переросло в творче співробітництво з колективом МХАТу, в той плідний зв'язок, що започаткував оригінальну сторінку в історії всього радянського театру. Важливою подією у духовному житті народу стало сценічне відтворення на кону багатьох наших театрів трагедії «Навала», за яку автор у 1943 році був нагороджений Державною премією. За мотивами п'єси знятий також художній фільм «Навала» і поставлена опера «Федір Таланов». Трагедією Л. Леонова багато театрів у тих зарубіжних країнах, що пережили фашистську окупацію, започаткували свій репертуар у перші післявоєнні роки.

З усього арсеналу зброї перо найлегше, але в талановитих руках воно має могутню силу. Разючою зброєю ненависті до ворога була творчість Л. Леонова в період Великої Вітчизняної війни. Його публіцистика, трагедії «Навала», «Оленка», повість «Взяття Великошумська» вчили жити й перемагати у герці з фашизмом.

Високе, як звук сурми, епічне звучання трагедії «Навала». У ньому злилися безмежне горе і гнів, страждання і героїчне поривання. Суворою трагічною мовою оповів драматург історію духовного відродження Федора Таланова, очищення його закам'янілого серця перед лицем грізних випробувань, що випали на долю народу у воєнне лихоліття. Осягаючи людину в її стосунках з суспільством і суспільство в його ваземінах з людьми, Л. Леонов художньо розвиває ідею-тезу про те, що колектив радянських людей здатний зміцнити своєю моральною силою і вірою кожную окрему особу, скрилити на подвиг.

Складними дорогами пройшов своє коротке життя Федір, син лікаря Таланова. Несподіваним епізодом починається п'єса: в тяжкий час, коли навіть «таргани від німця втікають», повертається у рідне місто Федір Таланов, відбувши строк покарання у тюрмі. «Три роки і вісім днів» чекає його мати Ганна Миколаївна. З коротких реплік матері, сестри Ольги, няньки Демидівни глядач складає перше «заочне» враження про героя: Федір «невдаха», «слабкого здоров'я», він «добрий, тільки запальний дуже був», у його житті фатальну роль мала якась «ця жінка», від якої сім'я застерігала сина. А ось з'являється і сам винуватець горя родини Таланових. У своїх ремарках до п'єси автор наголошував на певній зовнішній конкретності вигляду Федора, що мала відповідати його стану душевного сум'яття. Очевидно, в уяві драматурга вимальовувався досить визначений сценічний тип, і він дивився на нього вже очима режисера або ж весь час пам'ятав про конкретного життєвого прототипа. «Федір — високий, з великим... чолом; насторожена зухвалість зблискує у глибоко запалих очах. Йому не личать ці джигуристи, нитяні вусики. Шкіряне пальто затверділо від часу, плече забруднене крейдою, чоботи в багнюці. В зубах чадить цигарка».

Важко повертатися Федорові під рідний дах. В очах сім'ї він читає докори про те, як трохи не вбив кохану жінку, що «краси такої не оцінила». Хотів і сам покінчити з життям, але не встиг. Він ще самозаглиблений у власні прикросці, колючий і лихий, бо не має сил чути «надмогильного ридання». Але в котрусь мить Федір забув про себе і наче прозрів: душа його здригнулася від невимірної глибини народного горя. Він неминуче мав стати месником за землю російську і стає безстрашним приви́дом Андрієм, від одного імені якого жах трусив ворогами. Особливість психологічного складу Федора Таланова виявляється у тому, що він болісно переживає

недовір'я рідних, які найбільше бояться побачити в такий час сина в ролі боягуза, але через гордість не прагне до жодних спроб виправдатися, хоча має усі підстави й докази для цього. Старенькі Таланови відчують повернення сина тієї страшної хвилини, коли мусять втратити його. І це драматичне «осяяння» любові приходить до батьків, коли вони стають випадковими свідками допиту Федора, цього невловимого «Андрія», що водночас видає себе за голову райвиконкому Колесникова, якого розшукують німці. Гордість за сина-героя, усвідомлення того, що «він повернувся, він з нами», допомагає їм витримати нелюдські муки.

Л. Леонов проводить своїх персонажів через складний моральний іспит. Життєва достовірність його соціально-психологічних відкриттів полягає в тому, що внутрішні локальні конфлікти неминуче розряджуються, коли людина усвідомлює себе як суспільну одиницю, свою роль у колективних зв'язках, відчуває моральну єдність із суспільством, у якому живе.

У драматичних подіях у сім'ї Таланових драматург побачив частку великого народного життя, епізод історичної битви проти нашествия чужинців. Тематичні особливості та ідейні мотиви п'єси (шлях індивідуальної людини до колективу, її шукання правди і справедливості, авторське тяжіння до ситуацій, коли почуття і прагнення героїв сягають найвищої напруги, а окремі епізоди набувають смислу філософських узагальнень) свідчать про її генетичну спорідненість з усією попередньою творчістю Л. Леонова. У ній б'ється тривожний і чутливий нерв його драматургії. Тут гармонійне особисте і громадське в житті людини. Патріотичне почуття не має жодних неорганічних або абстрактних рис. Передане через конкретне, індивідуальне, воно надає ідейному змістові твору особливої життєвості і переконливості. А заподанці і вороги народу (Фаюнін,

Кокоришкін), позбавлені почуття патріотизму, діалектично позбуваються і прикмет національної визначеності. Нічого російського немає в їхніх характерах, як, власне, і в оперетково-космополітичному зовнішньому вигляді та штучній, старомодній мові. Справжній патріотизм, стверджує драматург, це синтез загальнолюдського і національного.

«Навала» Леоніда Леонова, п'єси Олександра Корнійчука «Фронт», «Партизани в степах України», «Російські люди» Костянтина Симонова стали справжніми подіями в драматургії воєнних років. Ці твори були і в діючому репертуарі багатьох фронтових бригад українських артистів, які виїжджали у військові госпіталі, на передову, до бійців і командирів прифронтової смуги. Фотографії воєнних літ відтворюють перед нами епізоди з постановок «Фронту», «Навали», «Російських людей»... Часто сценічним майданчиком для служителів Мельпомени був закіптюжений, обстріляний борт вантажної автомашини, на якій возили боеприпаси...

В історії бойового театрального літопису України постановка п'єси Л. Леонова «Навала», зокрема Київським російським театром імені Лесі Українки, Харківським державним російським драматичним театром, являє собою одну з яскравих сторінок. Пожовклі від часу афіші, ескізи скромних за тих обставин театральних декорацій, костюмів доносять подих тих тривожних років. Уже в 1943 році п'єса «Навала» Л. Леонова була включена в діючий репертуар Київського російського театру імені Лесі Українки. Вистава відбулася у Караганді, де в той час працював колектив театру. Постановку п'єси здійснив головний режисер К. Хохлов, художнє оформлення — художник М. Духновський. У головній ролі Федора Таланова виступив уславлений український актор Юрій Лавров. У його репертуарі роль Федора Таланова вважається однією з кращих, — поряд з ролями Рощина

(«Ходіння по муках» за О. Толстим), Глоби («Російські люди» К. Симонова) та іншими.

«Навала» Л. Леонова у роки війни не сходила і зі сцени Харківського державного російського драматичного театру. 1943 року відбулася постановка п'єси колективом театру в Улан-Уде.

А ось ще один промовистий документ — невелика, потьмяніла афіша, що зберігається у Державному музеї театрального мистецтва УРСР. З неї дізнаємося, що 26 лютого 1945 року в Харкові відбулася вистава за п'єсою Л. Леонова «Навала». Постановку здійснив заслужений артист УРСР режисер В. Арістов, декорації художника М. Сапегіна. Внизу афіші великими літерами зазначено: «Весь збір від спектаклю надійде у фонд допомоги для дітей фронтовиків». Так п'єса Л. Леонова допомагала у патріотичному вихованні, ідейному загартуванні радянських людей, окриляла наших воїнів на подвиг, учила боротися і перемагати.

Серед наступних драматургічних виступів письменника слід назвати п'єсу «Золота карета». Існує три її редакції. Перша датована 1946 роком, другий варіант був опублікований у журналі «Октябрь» у 1955 році, третій — в журналі «Искусство» за 1957 рік. Це ще раз свідчить про вимогливе ставлення Л. Леонова до себе, до своєї творчості, про вміння вивіряти її правдивими законами життя і часу.

Назва п'єси «Золота карета» символічна. Події розгортаються одразу ж після війни, коли ще ятриться біль від ран фізичних і душевних. Учорашні переможці мають право на щастя, спокій і відпочинок. Але дуже довгим часто буває шлях для людини від горя до радості. Та й що розуміти під щастям — обивательський комфорт і збайдужіння душі? Ні, на «золотій кареті» міщанського благополуччя не можна в'їхати у наше суспільство й досягти життєвого успіху. На тлі тих, хто у вогні

війни здобув іншим право на спокійне небо над головою, хоч самі вони іноді позбувалися можливості особистого щастя (полковник Берьозкін, сліпий Тимофій, Непряхін), особливо чужими здаються люди егоїстичні, титуловані міщани, нахабні пасажири «золотої карети» (академік Карєєв, його син Яків, Чирханов). Леоновським героям, що винесли на своїх плечах солдатську ношу однієї з найстрахотливіших воєн, нелегко починати нове життя, шукати старі ниті, що зв'язували їх з ним; вони хочуть, щоб усе в стосунках між людьми в мирний час, омріяний в окопах, було чисте й чесне.

З року в рік у театрах України з успіхом йде п'єса Л. Леонова «Золота карета». Проблеми, поставлені автором кілька десятиліть тому, його бій споживацької філософії міщанства актуальні й тепер. Прикметно, що в сучасних творах українських драматургів ми теж зустрічаємо серед негативних персонажів тих, хто волів би скористатися комфортабельними послугами «золотої карети» споживацького укладу життя. Бойові, наступальні традиції леоновської драматургії беруться на творче озброєння і осмислення, митці різних поколінь по-своєму розробляють спільні проблеми, шукають нових шляхів, свіжого погляду на суперечності буття, освоюючи складну тему боротьби з пережитками минулого в свідомості людей.

Повертаючись знову до багатогранної творчості Леоніда Леонова воєнних років, бачимо серед багатьох його публіцистичних виступів прозовий твір — повість «Взяття Великошумська», опубліковану влітку 1944 року на шпальтах газети «Правда». Всього дві доби тривають події, описувані у цьому творі, і на такій невеличкій території часу автор побудував цікавий сюжет, у якому багатьма гранями розкриваються характери простих трудівників війни. Епічний задум твору — показ того, як гвардійський танковий корпус генерала

Литовченка разом з армійськими частинами проводить бойову операцію, визволяючи невеличке українське містечко Великошумськ. Від цієї основної сюжетної магістралі відгалужується вражаюча розповідь про незвичайний рейд у тилу ворога бойової машини «тридцятьчетвірки» під номером 203, командиром екіпажу якої був чубатий тридцятилітній лейтенант Собольков, сам родом з Алтаю. Ось що пише Л. Леонов про джерела подвигу екіпажу танка: «Загрібшись у тіло германської дивізії, двісті третя низала його у всіх напрямках: так рухається, увірвавшись, снаряд у нутрощах танка, поки не згасне його жива сила. І як снаряд не шкодує себе, вломлюючись у ворожу броню, так само люди забули про небезпеку свого стрімливого бігу. Тут треба шукати причину, чому до самого кінця жодне влучання з усіх, які двісті третя без ліку прийняла на себе, не виявилось для неї смертельним».

Змальовуючи в усіх деталях Великошумську бойову операцію, Л. Леонов наголошує, що кожную перемогу на війні здобувають насамперед важкою, копіткою, кривавою працею, нелюдською напругою усіх фізичних і душевних сил. Змальовуючи війну, письменник розвиває реалістичні традиції епіки Льва Толстого. Водночас художнє осмислення могутніх гоголівських традицій надає повісті неповторного, особливого колориту. Л. Леонов одним з перших у радянській літературі показав війну як найтяжчий на землі труд. Паралельно з своїм російським побратимом в українській літературі ці толстовські і гоголівські традиції в осмисленні вікопомного народного подвигу творчо розвинув і продовжив Олесь Гончар у своїй знаменитій трилогії «Прапорonoсці». Принципове новаторство цього твору полягало в тому, що тут, на відміну від деяких епопей сорокових років, змальовані не виняткові герої-одинаки, чи фронтові лідери, а найширші народні маси як рушійна сила

історії. У романі виявилось тонке і сучасне розуміння автором притаманного нашим людям колективістського світогляду, цілеспрямованості до справедливої класової мети, в даному разі до перемоги над фашизмом. За зусобами художнього освоєння правди життя на війні повість «Взяття Великошумська», роман «Прапороносці» та ряд інших творів багатонаціональної радянської літератури належать до сучасної «літератури факту».

Як одна сім'я, живе в повісті Леоніда Леонова бойовий екіпаж танка — сибіряк лейтенант Соболюков, українець Василь Литовченко, Андрій Дибок з Кубані, «розжалуваний» за розхристану вдачу з військових поварів Обрядін. Показ фронтальних воєнних дій поєднується у письменника з чутливістю до внутрішнього життя персонажів. За однаковими солдатськими шинелями він бачить цілком індивідуальних людей і сповнений поваги до їхнього складного в своїй простоті світу. Кожен з цих танкістів є чиїмось братом, нареченим, сином чи батьком, у них залишилися свої радощі і турботи у довоєнному житті, і ця пам'ять про те, що відібрав ворог, плекає велику науку ненависті, страждання народжує гнів, «почуття зневаженої справедливості» вело на подвиг. Недарма в бою лейтенант Соболюков відкриває для себе ту істину, що «подвиг і є нехтування собою заради великої мети». Іноді незначні, здавалося б, деталі більше говорять закам'янілому солдатському серцю, ніж звичні фронтові епізоди.

Ось генерал танкового корпусу Литовченко проходить з боями рідний український край, має визволити і місто своєї юності Великошумськ, тут усе йому знайоме, скрізь він зустрічає однофамільців, численний рід Литовченків. Картини небаченої за своїми масштабами розрухи відкриваються перед його очима, які, здавалося б, усе на світі бачили. І раптом генерал Литовченко про все «забув, приворожений подробицею, мабуть,

найбільш нікчемною з його воєнних спостережень. Дівчинка стояла обличчям в сторону, звідки нападав літак: роса страху вкрила її лице. Мати трусила її, припадала закривавленою щокою до її щоки, білої і цнотливої, змахуючи руками і хлипаючи на вітер — «заціпеніла, боже борони, заціпеніла...» А та, винувато посміхаючись, недовірливо позирала на свою простерту праву руку, де на мотузку висіла сама шийка без пляшки. І поряд, біля дуги воза, на снігу лежало щось чорне, нерухоме, схоже на велику чорнильну кляксу. Воно лежало, відкинувши голову, як усі вбиті, незалежно від звання або породи; одне око, розплющене і чимось надто вже людське, дивилось на генерала, ніби промовляючи — «ось і не доїхали... такі-то справи бувають, ваша людська вельможність!» Мабуть, то і було останнє цуцєня на Україні!» Автор не нагнітає барв у цій картині, але всі її дисгармонійні, зім'яті контури, вимушено неприродні пози людей і розкидані по всьому плану предмети — все має великий емоційний вплив на читача.

Непорушне фронтове братерство бійців і командирів, солдатів і офіцерів у повісті «Взяття Великошумська» скріплене спільно пролитою кров'ю, гарячою любов'ю до Соціалістичної Вітчизни. Письменник розкриває вагому ідейно-філософську проблематику твору через збірний образ однофамільців Литовченків, що всі виійшли з народного кореня і витримали на своїх плечах неймовірно важкий, майже непосильний вантаж найстрахітливішої з усіх воєн. Тут виявилось тонке спостереження автора над тим, що в багатьох українських селах (дія повісті «Взяття Великошумська» відбувається у самому центрі України) половина людей часто носить однакові прізвища, хоча і не є родичами. Водночас це допомагає розкрити глибокий ідейний зміст задуму письменника. Недарма у повісті «Взяття Великошумська» діють Литовченко — генерал танкового корпусу і

Литовченко — механік танка. Є тут також стара жінка Литовченко, мати трьох синів. Один з них, Кузьма, «ще при німцях через фронт у Червону Армію утік», інший, підліток, мучиться у фашистському таборі, а старшого, Тимофія Литовченка, стратили фашисти, бо «партизанам він допомагав». Розгорнута метафорична деталь допомагає скласти уявлення про могутній рід Литовченків, однофамільців і земляків уславленого генерала-танкіста. «Вона (мати. — М. М.) неквапливо пройшла до простінка, де в дешевому багеті висіли фотографії великої, за півстоліття, литовченківської рідні. Там були дівчата з букетами і в строкатих домотканих спідницях, молоді люди в матер'яних піджаках в обтяжку, на плечах непомірної ширини, якийсь шахтар, що знявся у повному підземному вбранні, довговусі хлібороби, і ще — не по-теперішньому росляві, грудьми вперед — гренадери колишніх часів, що склали голову за старобатьківську славу, і сановиті дядьки прославлених запорозьких куренів — тільки оселедців їм не вистачало! — виставилися з великої братерської рами подивитися на нинішніх хлопців, і красувався там же вид з Володимирської гірки на всеслов'янські святощі міста Києва, і примостився збоку дзеркала трикутний осколок, щоб кожний міг порівняти себе з тим відбірним, зерно до зерна, племенем... А в лівому верхньому кутку, як заголовна буква до богатирської родовідної, знаходився зовсім ще не старий, з поголеним і мужнім обличчям нащадок: з-під суворих, нахмурених до перенісся брів соромливо дивилися майже дівочі, темні українські очі. Рамочка висіла, як по схилу, прямо, але, виходить, матері було видніше. І по тому, з якою суворою ласкою старенька Литовченко торкнулася її пучками пальців, наче опраляла вінчик на покійникові, всі зрозуміли, що це і є її старшенький, голова колгоспу Тимофій Литовченко».

Перемога кувалася усім народом, і всі ці однофамільці Литовченки, що символізують у повісті незламний дух, єдність армії і народу, а також Соболькови, Дибки, Обрядіни, Галишеви... і несть їм числа, кожен у міру своїх сил і можливостей, наближав довгожданий день розгрому фашизму. Джерела їхнього подвигу — в народному, класовому, партійному усвідомленні своєї великої місії — бути першопрохідцями у мирне, безхмарне майбутнє людства. «І все це, як жива вода, потрібно нам, гордій і шаленій нації, яка, повставши для великих справ, хоче жити вічно і дивитися на сонце орлиними очима!» Ми добре чуємо в цьому авторському відступі пристрасний голос Леонова-патріота і громадянина.

Письменник рельєфно виписав кожну постать з героїчного екіпажу «тридцятьчетвірки». Ось чубатий лейтенант Собольков, командир і душа невеличкого колективу танкістів. Танк для нього — рідна домівка, а бойові товариші — брати. «Ця людина заслужила повагу товаришів, яку на війні важче заробити, ніж приятелізм чи навіть любов». Собольков почав війну на тій самій «тридцятьчетвірці», «двічі горів на своїй залізній квартирі». Баштовий Обрядін так каже про улюбленого командира: «З кременю зроблений, але є в ньому рожевенькі прожилки». Тридцятилітній лейтенант насамперед приваблює своєю глибокою людяністю, яка в жорстоких фронтових випробуваннях знаходить найнесподіваніші вияви. Війна не відібрала в нього ні доброти, ні делікатності, ні схильності до різних казкових історій, які Собольков переповідав силу-силенну своїм бійцям. Навіть дитяча звичка вірити в нещасливе «двадцять друге» число не залишила його. Не зовсім щасливо склалося особисте життя Соболькова, гіркий намул у нього на душі від вісток з дому, але він ніколи не обтяжував товаришів своїми незгодами.

Л. Леонов у своєму робочому кабінеті, 1943 р.

Декада української літератури і мистецтва в Москві 1960 року.
Зліва направо: В. Василевська, В. Собко, М. Тихонов, П. Панч,
Л. Леонов.

За роботою у теплиці, 1958 р.

Стрімливо розгортаються сторінки повісті, де описано рейд «тридцятьчетвірки» по шосе і мосту, переповнених живою силою і технікою фашистів. Усе, що було найкращого в душах і характерах танкістів, усе те, що вони любили в житті, тепер вилилося у їхній героїзм, ненависть до ворога, байдужість до смерті. По тій колії, яку проклав на полі бою екіпаж Соболькова, потрапивши в оточення, через добу рухалася уже вся танкова група генерала Литовченка до перемоги, до взяття Великошумська. Урочистим реквієм полеглим Соболькову і Обрядіну звучить авторський монолог: «Герой, що виконав свій обов'язок, не боїться нічого на світі, крім забуття. Але йому не страшно і воно, коли подвиг його переростає розміри обов'язку. Тоді він сам увиходить у серце і розум народу, народжує наслідування тисяч і разом з ними, як скеля, змінює річище історичної ріки, стає часткою національного характеру. Такий був подвиг двісті третьої...»

Напередодні Великошумської операції на залізничній станції уперше зустрічаються Литовченко-генерал і юний водій-механік двісті третьої Вася Литовченко. Минуло дві доби. Прощаючись з полеглими героями біля «згаслого вулкана» «тридцятьчетвірки», знову побачилися такі різні однофамільці — генерал і солдат. Литовченко-старший, хоча перша зустріч була миттєвою, упізнає одразу свого тезку, що міг би бути йому сином, тільки тепер той «набагато старший від того хлопчика на залізничній станції». Так, дві доби бою на фронті — це цілий вік. За цей час Вася Литовченко пройшов своє внутрішнє змушнення, утратив улюбленого командира Соболькова і бойового побратима, завжди веселого та життєрадісного Обрядіна, чудом урятувався сам із розстріляної упритул, охопленої полум'ям «тридцятьчетвірки». А головне — Вася пізнав ціну скупой, небагатослівної, але вічної та незрадливої солдатської дружби. Їх

залишилося двоє після героїчного рейду — українець Вася Литовченко і Андрій Дибок, родом з Кубані. Один — водій-механік, інший — радист. Але екіпаж танка — це одна душа, в них спільна військова спеціальність — бити ворога, мстити за рідну землю. У фронтових незгодах і випробуваннях Литовченко і Дибок стали ріднішими за братів. Дороги війни розлучають їх, але не порушують солдатської дружби. «В товаришів не було навіть кисетів обмінятися на прощання: усе залишилося у танку. Вони взяли за руки і стояли без жодного слова; чоловічої солдатської сили не вистачало їм порвати це прощальне рукостискання.

— Слухай мене, Литовченко, — глухо і не своїм звичним голосом мовив Дибок, і зараз не було в ньому жодного потаємного куточка, куди не впустив би товариша. — Що б з тобою не сталося... — Він трохи зачекав, даючи йому строк проникнути в глибину клятви. — Що б не трапилося з тобою, приходь до мене... Віддам тобі половину всього, що в мене буде. Мене легко знайти, ти про мене не раз ще почувеш... Я знаю. Приходь!»

Той же Дибок надумав після війни удочерити доньку свого полеглого командира Соболькова. Люди на війні, віч-на-віч зі смертю, зберігають у своїх душах найчистіші, найсвятіші почуття і думки. Саме тому радянські воїни непереможні, що вони люблять життя, але в ім'я захисту його правди, добра, краси готові жертвувати собою.

Письменник з любов'ю вдивляється у кожного з екіпажу «тридцятьчотвірки», бачить їхні «особливі прикмети», достоїнства і смішні риси характерів. Це — звичайні, живі люди, і ніщо людське їм не чуже. Часто в м'яких гумористичних тонах освітлена в повісті колоритна постать Обрядіна, колишнього повара, старшого серед танкістів за віком. «Службу кулінарному мистецтву він почав кухарчуком з двадцяти років; наступні двадцять п'ять років він проплавав, наче в дурманливій

кухонній дрімоті, на великих волзьких пароплавах, з кожним роком удосконалюючись як у доброчеснотах, так і у вадах, — з незначним ухилом в останні... Колишній повар любив згадувати минулі досягнення, і члени екіпажу захоплено слухали його, бо й хвастощі розважають у фронтових буднях, якщо досить кучеряві і не шкодять, не знеславлюють ближнього». Всі ці вдавані й справжні пригоди Обрядіна, в якого «вовче м'ясо від куріпки не відрізниш», його незмінний позитивний успіх у жіночої половини роду людського («з усіх великих і малих населених пунктів, де випадала хоч триденна зупинка, насперебій приходили до нього тихі і вдячні баб'ячі послання без докорів чи даремних надій»), бадьора схильність Обрядіна за будь-яких обставин до співів («цей невдатний повар знав багато пісень, жартівливих і сирітських, українських, татарських, навіть башкирських, особливо часто перепадало від нього грузинці Суліко, — і все виходило в нього на один кшталт, у всіх однаково поскрипувала старовинна російська р'яб и н у ш к а») — у мовній тканині повісті подібні жартівливі пасажі й сценки переплітаються вигадливими, парадоксально-хімерними узорами: перо автора щедре, соковите, барвисте. Водночас рельєфно проступає в усьому глибокогуманістична тональність задуму письменника. Ми бачимо, якою життєлюбною, витривалою, емоційно стійкою стає проста людина у воєнному лихолітті, як усе, що притаманне їй людського, природного, хоч і не завжди гармонійного та досконалого, борониться своїми свідомими і несвідомими виявами перед лицем смерті. З любові до життя, до людини, з почуття братерського зв'язку народжується той солдатський героїзм, якому не потрібна жодна похвала. «Ось чому повар і не любив переказувати в подробицях, як цілих три кілометри тягнув з бою Олексу Галишева і як добило Олексу осколком міни в нього, в Обрядіна, на спині».

Інший характер у радиста Андрія Дибка, «видатного мовчуна». Війна для нього і народне лихо, і особисте горе: «окупанти розтерзали на Кубані його сестру, студентку архітектурного вузу, і помер від горя його батько...» Загинув і найближчий фронтовий друг Андрія — Галишев. Але Дибок був з тих людей, яких не зламають, не похитнуть їхньої цілеспрямованої волі жодні нещастя і випробування. «Орел, козацької крові... я таких знав, — говорив Обрядін при Дибкові. — Бачу тебе, як ти в Кремль сходами по килимах піднімаєшся». Андрій Дибок — це «річ у собі», він не одразу розкривається, і не кожен помітить той незгасний внутрішній вогонь, що горить у його душі, наповнює усі помисли благородством і відвагою. За зовнішньою сухуватою замкнутістю, розсудливим поглядом на життя криється особливість глибока і цільна. «Всі вважали його старшим за двадцять шість років. Ворога він разив якось дуже спокійно, але не через байдужість, неможливу при його гарячковитості, а тому, що це примножувало влучність його руки.

За півроку дружби Галишев виточив, проте, з Дибка, що побував він і столяром, і слюсарем-інструментальником, причому досяг шостого розряду; пробуючи сили в сільському господарстві, скопив одного разу двома комбайнами сто два гектари і, нарешті, мозаїкою вистелив знамениту підлогу на консервному заводі в себе в Кримській: тільки у валянках по ній ходити, побоюючись зіпсувати чи посковзнутися. Сім'ї в нього не було, він не квапився, він ще тільки примірювався до життя, і всі шанобливо розуміли, що цей акуратний, завжди такий чистий і мовби зі стиснутими зубами чоловік встигне здійснити на своєму віку все, що йому належить, помститися за мертвих, запам'ятатися живим, розмножитися у нащадках, та ще зостанеться час підбити підсумки».

Перед самою Великошумською операцією прийшов в екіпаж юний Вася Литовченко. Попри свій вік, цей простий хлопець мав досить складну біографію. На його очах німецький офіцер намірився ударити матір, і з «напівдитячого сорому та страждання народилася рішимість воїна і гідність людини». Вася потрапив у партизани, згодом перейшов лінію фронту, і набута в колгоспі професія тракториста визначила його новий військовий фах — Литовченко став водієм танка. лейтенант Соболюков «розгледів сердиту іскринку в його зіниці, оцінив людську добротність цього молодесенького хлопця з рум'янцем і бровами дівчини». Терпляче передав лейтенант новобранцю «перевірені танкові істини», солдатську науку воювати.

А ось інший персонаж з невмирущого народного кореня Литовченків — гвардії генерал-лейтенант, командир танкового корпусу. Він живе тими ж думками й почуттями, що й бійці та офіцери. Генерал Литовченко — глибокоерудована, інтелігентна людина, військовий спеціаліст нового типу. «Гвардійський корпус Литовченка завжди ставили на головному напрямку армійського удару. Його блискавичний маневр і скажені рейди по тилах ворога вивчали в академіях не тільки на його Батьківщині».

Характер генерала виявляється у всьому його внутрішньому багатстві, інтелектуальній наповненості. Насамперед письменник змальовує Литовченка в клопотах воєначальника. Чи варто наголошувати, що автор «Взяття Великошумська» виявляє при цьому дивовижне знання предмета зображення, усіх тонкощів військового мистецтва. Він мислить крупномасштабними категоріями і вимірами, розгортаючи широку і водночас деталізовану панораму становища на фронті, його постійно змінюваного пульсу, несподіваних маневрів і проривів. Коли генерал Литовченко прибуває на виклик до командуючого

гвардійською танковою армією, який «мав звичку» влаштовуватися поблизу передової», від знайомого полковника з розвідки дізнається, що «вночі, в саму хуртовину, німці форсували Криничку і зайняли Великошумськ». Уже під час недовгої наради в командуючого було видно, як «старіли карти», оперативні обставини змінювалися, «з метою відволікти увагу від основного задуму ворожий натиск вівся по всьому фронту». І в кінці наради «зненацька на сцені з'явився хутірець Вишня, що не мав істотного значення у цій битві. Тут і знайшовся схований противником танковий дріб'язок. Цим «дріб'язком» виявилось півсотні фашистських танків, які були позначені на оперативній карті в штабі і зненацька невідомо куди ділися. Тоді ж командуючий віддав наказ «контратакувати й викинути, виконання негайне», і з цього наказу почав свій кинджальний рейд у тилу ворога бойовий екіпаж лейтенанта Соболькова.

Невеликий епізод наради у командуючого виписаний зримо, з вибагливою життєвою конкретністю, з проникненням у всі стратегічні й тактичні розгалуження глобальної бойової операції, і водночас із психологічним вмотивуванням кожного вчинку, слова, жесту, з вражаючими портретними характеристиками і навіть з відчуттям утомленого фізичного стану персонажів, з живописним відтворенням обстановки заможної селянської хати, котра так контрастує з її призначенням командного пункту в розпалі битви; і, зрештою, з усіма тими голосами й звуками, що надходять знадвору, з дрібною бомбою, яку навмання викинув «месершміт», і вона впала десь поруч на городі («все легенько здригнулося, а лампа синього скла посунулася на підвіконні»), — одне слово, цей епізод на командному пункті у селі Литошині такий зримий, такий ювелірно відгранений, що ніби ми самі щойно зайшли з простудженим генералом Литовченком у цю хатину, біля якої, «притулившись до стіни,

стовбичили два малесеньких панцерники, ходив з поважним виглядом вартовий, з ганку раз у раз збігали заклопотані люди, і сюди звідусіль сходилися товсті гумові дроти». Ми зайшли в цю хатину, де «все наскрізь просякло тютюновим гаром», а «тонкий, уже охололий промінець сонця просікав застиглий сизий серпанок і темною золотавістю розчинився у склянці чаю на столі в командуючого...» Сам він, у хутряному жилеті, сидів, дивлячись у вікно, з втомленим, несвіжим після боїв і дводенного грипу обличчям. Це і був Сергій Семенович, «переможець Дніпра». Проте, згадуємо, «на газетній фотографії, опублікованій з приводу присвоєння йому звання Героя, був зображений нестарий чоловік неабиякої воїнської зіркості і великого вольового натиску: цей був людяніший і старший. Принаймні років з десять відділяли портрет від оригіналу. Одначе із завзятою хитринкою глянули на Литовченка його світлі, низько зрізані повіками очі і читали, читали в ньому все...» Перша зустріч, знайомство, бойова дружба, що зав'язалася... І Литовченко, і Сергій Семенович, і начальник штабу, в якого у день фашистського контрнаступу випали іменини, — всі вони насамперед звичайні люди. І командуючий армією, як і кожен боєць, переживає, що «місця тут красиві, шкода віддавати такі. Діброви, знаєте, річки романтичні. Приміром, ріка Сльоза...» Але перед його зором стоїть уся панорама фронту, він напружено тримає у пам'яті, що діється на кожному кілометрі, на кожному рубежі. Ось командуючий армією схилився над оперативною картою України, здається, він ні на мить не випускає з поля зору на цьому квадраті паперу складних пунктирів і кольорових кордонів військових підрозділів. «З особистого досвіду Литовченко знав той особливий стан людини на великій командній висоті, коли зненацька наче оживають ці беззвучні ієрогліфи, знаки й цифри, приходять у рух, відчутно

заповнюючи всі звинини мозку. Тоді одночасно, як у магічному склі і лише в зменшених даїноу масштабах, проступають найдрібніші подробиці хвилинки перед ворожою атакою... Жвакаючи, повзуть запізнїлі бензинові цистерни, і спалює їх на шосе ворожа авіація; зі стриманими прокльонами в'язне по колїно в болоті мотопіхота; і самохідна гармата провалилася у трясовину, проломивши міст, — ніяким поліспастом не витягнеш її до півночі; в потї геркулесових зусиль люди несуть бойове живлення своїм машинам; ремонтники крадуться до підбитої учора самохідки, ховаючись від мінOMETів у затїнку тягача... А десь рядом прокладає трасу вечірнього удару німецька розвідка, а «фоке-вульфи», як комарі при заході сонця, штовхаються над переднім краєм, і кудись ділася півсотня різнокаліберних німецьких танків, котра годину назад пробиралася ось цим виярком, поміченим синім олівцем; з них двадцять чотири звіра крупніших завернули за діброву, в засаду, а дріб'язок з невідомим наміром спустився до розбитої переправи і розсіявся в осінньому туманці в ніщо. Тонни цього свіжого германського хромонїкелю тиснули на плечі командуючого, що, здавалося іноді, легше було б, якби всі вони пройшли через самісіньке його тіло».

Майстерність Леонїда Леонова відчутна в кожній деталі, в кожному епізоді. А треба ж пам'ятати, що багато сторїнок повісті писалися у фронтівій обстановці, по гарячих слїдах боїв. Тому твір такий виразний, що письменник, як завжди, був поруч із своїми героями, наповнив конкретними спостереженнями сюжет і образи. Цікаво навести міркування російського прозаїка Андрія Блинова: «Після прочитання будь-якої леоновської книги мене завжди заповонювали питання: хїба це його спеціальність — будівництво заводу, залїзниці?.. Хїба він був танкістом і разом з Литовченком брав Великошумськ? Так, повість про «крилате залїзо» могла на-

писати людина, що сама пройшла вогненний шлях, який пройшли танкісти, закохані, як і автор, «в крилате залізо», про яке «варто було б пісню скласти». Немоżliво відділити автора від його героїв — так письменник проникає у матеріал, у характери героїв, так зливається з їхнім життям і працею. Можна тільки уявити, як глибоко і всебічно вивчає Леонов матеріал для свого майбутнього твору. Ні, «вивчає», мабуть, не те слово. Письменник вживається у матеріал або, ще точніше, — живе в ньому. Яка це титанічна праця!»¹

У повісті «Взяття Великошумська» Л. Леонов сміливо, з глибокими узагальненнями ставить і філософсько-моральні проблеми, його хвилюють джерела героїчного в людині, розуміння нею особистої відповідальності за долю Батьківщини, цивілізації, історії. Умираючи, перемагаючи ворога, танкісти не тільки боронять життя. Лейтенант Собольков, навчивши юного Васю Литовченка танковим основам, «подарував йому, як брату, головний секрет перемоги, який втомленому м'язу надає хромо-нікелеву міцність. «Вважай те місце, Вася, де ти перебуваєш, за найголовнішу місцину на земній кулі... а все інше — тільки прилеглі околиці. І думай, що нема нікого важливішого, ніж ти, у всесвітній історії, яка тобі цю саму справу довірила. Бо історія, любенький Вася, це теж танк... тримай міцніше руки на важелях».

Під час коротких передишок між боями немолодий вже Сергій Тимофійович Обрядін влаштував для друзів свої сольні концерти. Коли він співав хрипким голосом російські народні пісні, то змореним танкістам здавалося, ніби «якийсь інший, прекрасний голос підспівує йому від своєї неспокоїної силовки, котрій за іграшку будь-який всесвітній подвиг». Недарма в таку хвилину лейтенант Собольков, наче вловивши спадкоємність

¹ Уроки Леонова, с. 55.

патріотичних почуттів, що пульсують від покоління до покоління, крізь товщу століть, афористично мовив, що «Росію треба любити саме в негоду, а при ясному сонечку вона і кожному люба!»

В ідейно-філософському змісті повісті важливе місце займає розмова генерала Литовченка зі стареньким учителем Кульковим. Колись учень Литовченко упустив шкільний глобус і пом'яв на ньому «всенюку Європу від Вісли до самісінького Рейну...» Тоді ж великошумський учитель жартівливо провістив йому «гучну військову будучину». Дружба між генералом і його колишнім вихователем є чудовим взірцем духовної спорідненості, людського благородства. Де б не бував Литовченко, він звідусіль слав вістки самотньому вчителю. В уявній розмові з Кульковим воєначальник мовби відповідає на запитання учителя: «Чим відшкодує історія неоплатні людські страждання, що принесла війна? Чим віддячить вона працю сучасників, одягнених у пошматовані смертю шинелі? Що там... за гірськими хребтами, на які піднімалися ми стільки віків?»

Генерал Литовченко знає, вірить, що великі жертви не марні, вони освятять нову прийдешність, повернуть сили наукових знань на шлях прогресу й добра. «Ми вирішили допомогти історії... Дивись, грізні сили перебувають служницями при людях, і вже простерта рука за ключиком від заповітних таїн матерії і життя. Виходить, треба квапитися, поки вони не стали набутком злих, готових її творчий потенціал повернути на руйнування. Долю прогресу ми, як пташеня, тримаємо в наших за-грубілих долонях. Виявилось, нікому вона так не дорога, як нам. Відданість ідеї вимірюється готовністю на зусилля і жертви». Генерал Литовченко — воєначальник нового типу. В усіх своїх діях він спонукуваний турботою про солдатів і офіцерів, знає багатьох танкістів, «стариків» корпусу, стежить за їхньою долею. Бо во-

ни — і бійці, і медсестри, і офіцери — і є народ, якого ніколи не залишала «віра в правду, що постукає одного разу у віконце світу». Велика та справедлива історична місія народу-воїна: «Що фашизм! Ми пройдемо крізь нього, як крізь дим останнього дикунського вогнища». Генерал Литовченко знає ціну ратному труду, невмирущому подвигу своїх танкістів, розуміє, що, навіть гинучи, вони мріють про безхмарний мирний день майбутнього: «Бо коли мій танкіст покурює свою махорку перед атакою, він дивиться уперед і наче тримає її у руках, газетку двадцять першого віку, переповнену великими новинами. В цьому і полягає безсмертя радянського солдата».

У повісті «Взяття Великошумська» постає образ України, зруйнованої, сплюндрованої, але вічно живої та нездоланної. Любов до української землі, її людей, знання історії, звичаїв, побуту, культури, своєрідна образність художньої тканини, викликана варіаціями на теми народного життя, специфічні деталі — все засвідчує глибокий інтернаціональний зміст задуму видатного російського письменника. З великою майстерністю, гармонією виписав Л. Леонов рельєфні контури сіл і містечок української землі, її багату, розкішну природу, мальовничі пейзажі, понівечені війною, але однаково близькі та любі серцю воїнів різних національностей, які визволяють вишневий дніпровський край. Ад'ютант генерала Литовченка, молодий капітан, захоплено спостерігає: «Тільки-но Малий Грушевець проїхали, та-ак. Подобаються мені тутешні населені пункти... Лагідний хтось імення їм роздавав. А ото балка, щойно проминули, а за нею селище під назвою Райське... — І так виходило з його слів, що зараз будуть Білі Коровичі». Здається, сама природа допомагає бійцям, як у народних казках, розставляє перепони окупантам, а від екіпажу двісті третьої, «грізнішої і прекраснішої якої...

не буде ніколи», не раз відводить саму смерть... І коли смертю хоробрих загинула «тридцятьчотвірка», а її тра-сою пройшла штурмова лава корпусу Литовченка, визволяючи Великошумськ, то не тільки люди прощалися з «дотліваючим товаришем». Сама природа змінила свої барви, вони стали густіші, темніші й сумовитіші, ніби вбралися у жалобу. Напруженими, щемливо-драматичними мазками виписує Леонов цю картину:

«Почало вечоріти, і приморожувало. Нестерпна краса наставала в природі... Око легко вирізняло пологі хребти й малинові схили, перетяті глибокими бузковими смугами; рожеві річки й тихі озера світилися там, нерухомі, як у караулі. Можливо, сам Алтай у святковій своїй одежі прибув через усю країну провести земляка у вічний шлях танкістської слави. А той, у кого є батьківське серце, відшукав би там, у вогні заходу сонця, і кам'яний стіл під моховою скатертиною, за яким відпочивав не раз зі своєю донечкою Собольков... Трохи праворуч від цієї батьківщини героїв казково й зовсім близьенько проступав синій профіль Великошумська, передмістя його починалися так само поруч, за тонким напівпрозорим переліском. Мускулясті застигли дими піднімалися над ним; здавалося, саме горе народне встало на варті біля двісті третьої... Тим відрадініше блищав крізь них крихітний жмутик золота на високій, візерунчастій, можливо, тільки для цього вцілілій дзвіниці. Місто палало, догоряло не спопеліле напередодні. Ясно вирізнялися вищерблені вибухом стіни собору, біля якого не раз Україна браталася з Руссю, тісні вишневі садочки, розгороджені тинами, спускалися до річки, в безлюдних вуличках неквапливо протікала димова мла,— все, крім полум'я; воно ніколи не буває видне при заході сонця».

Повість «Взяття Великошумська» не випадково написана про Україну воєнних літ. Ще в листопаді 1943 року

Леонід Леонов як військовий кореспондент перебував у Києві. Разом із фронтовиками відомий письменник їхав на бойових машинах, побував у багатьох танкових частинах. Київ після 778 днів фашистської окупації був щойно звільнений, і все в місті нагадувало про недавні кровопролитні бої, про велику битву за Дніпро. Громом гарматного салюту Москва сповістила всьому світові про те, що в чотири години ранку 6 листопада ворог був вибитий із столиці Радянської України.

Письменник у військовій шинелі йшов по стародавній Володимирській гірці, заставлений могутньою бойовою технікою. Він довго дивився на сиву українську ріку — свідка небаченого в історії військового мистецтва форсування водяних рубежів. Леонов виступав з читанням своїх творів перед солдатами й офіцерами частин І Українського фронту (донедавна Воронежського), до складу якого з резерву Ставки була введена на той час і 3-тя гвардійська танкова армія генерала П. С. Рибалка. Письменника особливо зацікавив цей воєначальник. Леонід Леонов прожив тиждень у генерала Рибалка, штаб якого на той час знаходився в одному із сіл під Черніговом.

— Через плече я слідкував за картою, як він керував, — розповідав мені під час зустрічі в Москві Леонід Максимович. — У сталний кулак узяв він Київ.

Перебуваючи в діючій армії генерала Рибалка, Л. Леонов бачив героїзм радянських людей на фронті. Ці почуття, враження, спогади якоюсь мірою відбилися у художній структурі повісті «Взяття Великошумська». В «Литературной газете» 1976 року надруковано лист Леонова до учасників літературного вечора, присвяченого маршалові бронетанкових військ, двічі Герою Радянського Союзу Павлу Семеновичу Рибалку (вечір відбувся у Москві в Центральному Будинку літераторів).

Ось що розповідає Леонід Леонов про своє перебування на українській землі в роки війни: «Якщо не враховувати двох пізніших і скороминучих зустрічей з маршалом Павлом Семеновичем Рибалком, я спілкувався з ним, хоча і лише кілька днів, під час поїздки на фронт восени 1943 року. Зустріч наша відбулася у Людвинівці, поблизу Чернігова, одразу після взяття радянськими військами Києва, який запам'ятався мені ще не прибраними на Володимирській гірці алеями алюмінієвих бовванів з тевтонською поставою, а також щоденними ворожими авіанальотами й обов'язковими слідами жорстоких сутичок за кожну вулицю. То був період передишки перед новим ривком на Захід, оскільки при своєму могутньому ударі по танковій армادі Манштейна радянський маршал вельми пошкодив свій залізний кулак, і, за деякими вцілілими в пам'яті деталями, того тижня штаб Рибалка стояв майже без охорони. Так, наприклад, трійка німецьких солдат, котрі прийшли здаватися у полон, без перешкод, з піднятими руками зайшла в штабну їдальню, що справило неповторне враження на всіх присутніх за обідом... Кілька дуже клопітливих днів, перевантажених цінними спостереженнями, я майже цілковито провів біля командного стола Павла Семеновича, стежачи, так би мовити, через плече за прикладом діяльності полководця у своїй уже дозрілій тоді повісті. За умовами і лімітом часу ми небагато бесідували тоді, однак, схвильований однією палкою розповіддю танкістів, котрі щойно вийшли з поєдинку, я поділився з маршалом примірюваною мною заключною дсталлю у «Взятті Великошумська». Сама річ була задумана як гімн, як данина шани нашій чудовій не тільки за її винятковими бойовими якостями, але й просто спортивно-елегантній «тридцятьчотвірці», а також і самовідданим людям у ній! Моя сталева героїня, поставлена на гранітному постаменті для огляду віків — з оплавле-

ними пробоїнами і пороховим чадом на пошкодженій броні, куди зриміше, наглядно й промовисто, ніж ми, літератори, розповіла б нащадкам, у якій вулканічній спеці, в смертельному вихорі металу добували для них перемогу легендарні предки. Одне слово, маршал гаряче підтримав мою думку, на жаль, здійснену лише на сторінках повісті... До загальновідомих і заслужених епітетів цього видатного танкіста Великої Вітчизняної війни я можу додати особисті і згодом потрібні мені в роботі враження про Павла Семеновича Рибалка як про наскільки розумного, настільки скромного сучасника, батька своїх солдат і друга літератури, про велику і людяну Людину, колишньою прихильністю якої я горджуся».

Можна твердити, що при створенні образів командуючого танковою армією Сергія Семеновича, генерала танкового корпусу Литовченка в повісті «Взяття Великошумська» безпосереднім прикладом діяльності радянського полководця на війні був для письменника насамперед генерал Рибалко. Твір приваблює глибиною достовірності, реалістичною добротністю, художньо деталізованою точністю оповіді, яка виявляється і в епічних замальовках тяжких боїв, героїчних рейдів танкістів у ворожий тил, і в багатстві виявів душевних якостей радянських людей на фронті. «Твори Леонова воєнних літ, у тому числі повість «Взяття Великошумська», — справедливо зазначає російський дослідник В. Ковалюв, — належить до того типу ударної зброї мистецтва, яке було викувано радянськими письменниками і з успіхом застосовано в гігантській битві з фашистським агресором, у боротьбі з ідеологією реакції і мракобісся»¹.

¹ В. Ковалев. Этюды о Леониде Леонове. М., «Современник», 1974, с. 10.

Є у повісті «Взяття Великошумська» персонаж, що мав свого безпосереднього прототипа у житті. Це — старий учитель Литовченка Кульков.

Леонід Максимович Леонов розповів, що коли він навчався у Московському міському училищі в Зарядді, то був там дуже добрий учитель М. П. Кульков, що належав до тих незвичайних перших вихователів, яких пам'ятають усе життя.

Коли в 1925 році в перекладі німецькою мовою вийшла збірка оповідань Л. Леонова «Зірниці», а іспанською — роман «Борсуки», то письменник вирішив порадувати старого вчителя — подарувати йому ці книжки. Пізно ввечері, як розповів Леонід Максимович, він прийшов у клас, де колись сидів за партою (тепер ця школа знесена). Той же сторож Максим витирав дошки після уроків. Від нього письменник дізнався, що вчитель помер від голоду в 1919 році, його дружини теж немає. Він пішов назад, було дуже сумно на душі. І ось через багато років Леонов «витягнув із небуття», як він висловився, ім'я Кулькова, наділив педагога в повісті «Взяття Великошумська» рисами, притаманними своєму колишньому наставникові.

— У літературі потрібне все, що ти маєш у запасі, — каже Леонід Максимович. — Це важкий труд — переплав матеріалу всередині себе, це одержимість.

Повість «Взяття Великошумська» відомий російський письменник написав про визволення України, він знайшов дуже теплі слова, щоб розповісти про фронтове братерство людей різних національностей.

У роки Великої Вітчизняної війни Леонід Леонов особливо активно й плідно займався публіцистикою. Незламними шеренгами йдуть його публіцистичні виступи у наступ проти людиноненависницької доктрини фашизму, вщент руйнуючи своїм вибуховим сарказмом теоретичні обґрунтування панування «вищої», арійської

раси над усіма іншими. Свої гуманістичні, патріотичні ідеї письменник захищає з полум'яністю воїна. «Світ почув ім'я Гітлера», — пише Леонов-публіцист у статті «Невідомому американському другові». І далі звинувачує з усією пристрасною людиною, що стоїть на варті гуманістичних цитаделей людської культури, осяйних вершин розуму й добра: «Рекорди Діоклетіана, Альби, Чінгіса побиті. На зміну недолугим простакам, забрудненим кров'ю, прийшли нові варвари, з університетським дипломом, докторанти воєнного грабунку, академіки масових убивств. У країні, де одного разу на гірке благо людства був винайдений порох (у Фрейбурзі, мабуть, ще стоїть монумент чорному Бартольду!), тепер народилася ідея, яку важко визначити цілком коректними словами. Віднині їй належать, — галасують вони, — земля і небо, наші міста і машини, наші будинки і сім'ї, наші діти, наше майбутнє, наше — все. Поневолити людей, забути все, геть homo sapiens'a, хай живе покірنا людська істота, яку віднині буде розводити рудий арійський півень. Цей новий вид двоногої домашньої тварини буде працювати, дивлячись на хлист хазяїна, битися за його інтереси — з тими, хто ще не ліг з доброї волі під ярмо, похмуро жертви свій трав'янистий корм і спати в просторому хліві, в який повинна перетворитися Європа. І нехай йому не вистачить часу на кохання, на пізнання, на мислення — ці невичерпні джерела його радості, його горя, його божественних трагедій. У цьому і повинне бути «щастя» перетвореної нордичної Європи»¹.

Як кореспондент газети «Известия» Л. Леонов був присутнім на судових процесах над фашистськими злочинцями, виїжджав на фронт у районі Києва. Уважний, схвильований погляд публіциста-людинознавця підмічав

¹ Л. Леонов. Литература и время. М., «Московский рабочий», 1976, с. 82.

усе: і фотографію розстріляної п'ятилітньої дитини, і зруйновані стародавні пам'ятки мистецтва. В статті «Голос Батьківщини» він писав: «Ми й ворога ненавидимо за якісь конкретні певні вчинки. Один — за вбитого брата, за горе матері, за спалений дім. Я — за всіх за них, крім того, за зруйнування Вязьми, за яблуні, зрубані в калузьких садах, за спалене село Грушівку, за Протвою, біля якого я хлопчиком проїжджав, бувало, шляхом у моє село Полухіно. Всі, либонь, пам'ятають видрукувану в нашій пресі фотографію — маленька, позлодійському вбита дитинка в Керченському рову серед купи замордованих радянських людей. Раз поглянувши, до кінця днів не викинеш з пам'яті обличчя цієї дитини, її зворушливий капор і бантик тасьомки, зав'язаний під її підборіддям дбайливою материнською рукою, її розплющені очі...»¹

Письменник уважно вивчав хроніку народної партизанської війни, серцем патріота умів розшифрувати скупі повідомлення, побачити за ними прояви героїзму. Не можна без хвилювання читати нарис «Твій брат Володя Куриленко». Автор наводить документальні записи із партизанського щоденника. Ось вони:

5.3. 1952. Четверо, серед яких Володимир Куриленко, вступили в бій з 68 фашистами. Вбито трьох окупантів, один поранений.

30.3. Партизани нашого загону, Володимир Куриленко і бійці загону особливого призначення, підірвали поїзд між станціями Л. і К. Вбито 250 фашистів.

13.4. 1942. Підбита машина. Знищено 4 німців. Куриленко з товаришами.

26.4. 1942. Ще один ешелон на перегоні К. — Л. підірвано Володимиром К. Загинуло 270 німців. Підірвано паровоз і залізничну колію на О. напрямку.

У цих записах немає жодних подробиць суворого партизанського життя, оповіді про відчайдушну одвагу

¹ «Литература и искусство», 5 червня 1943 р.

молодості. І Леонід Леонов, письменник-громадянин, який скромно називає себе «простою людиною, яка пише чорним по білому для мільйонів свого народу», не може не розповісти цим мільйонам про юного витязя смоленських лісів. «Знайомся же з ним, сучаснику! Ось він стоїть перед тобою, Володимир Тимофійович Куриленко, голубоокий, русявий російський хлопець, зовсім юний... Сімнадцять років йому минуло в партизанському загоні, коли він умів вже не тільки стріляти, але й влучати в саме серце німця. Природа всім нагородила цього юнака. Він був, як той, що поліг у битві за батьківщину... чудесний Даниїл, про якого з граничною і сердечною ясністю оповів літописець: «...був він молодий, і не було на ньому вади з голови до п'ят». І якщо будь-який, перший-ліпший молодий гітлерівець — завершений приклад середньовічної нищості, Володимир Куриленко — чудовий взірець чесного, діяльного юнака нашої епохи».

Герой Великої Вітчизняної війни, який поліг смертю хоробрих за сім місяців до свого повноліття, Володимир Куриленко став правофланговим героєм пристрасної леоновської публіцистики. У безвусому месникові смоленського краю письменник побачив справжнього сина народу, який акумулював у своєму духовному світі якісно нові риси характеру молоді радянської людини. Полум'яним пером публіциста, кров'ю серця письменника-громадянина Л. Леонов мовби продовжив славетний бойовий шлях Володимира Куриленка, щоб, як смолоскип, той вів за собою живих, бійців партизанського загону свого імені на Смоленщині, тих, хто йшов у фронтову атаку або стояв довгу військову зміну біля верстата.

І пишучи свої матеріали з Нюрнберзького процесу, процесу справедливої кари над фашистськими злочинцями, і перші статті про радість народної перемоги,

Л. Леонов закликав у «найсвятішій книзі творчої муки, безмежного героїзму і безсонної праці», як називав він Велику Вітчизняну війну, вічно пам'ятати про тих, хто позбавив людство від печей крематорію і безшелесних дитячих сліз. Напевне, він думав і про Володимира Куріленка.

Висока температура праведного гніву і помсти обпалює статті-памфлети Леонова з Нюрнберзького процесу, які друкувалися у газеті «Правда». Грізним звинуваченням злочинів фашизму постають під його пером руїни Чернігова і Пскова, людський попіл Бабиного яру, обгорілий дитячий черевичок у Бельзені... Все це бачив письменник власними очима, і народне лихо стало його особистим горем, вилилося у пристрасні рядки гніву й скорботи.

У перші повоєнні роки Л. Леонов знову відгукується у своїй публіцистиці на все, чим живе народ.

Окремі виступи Л. Леонова являли собою багатообіцяючі заявки на теми його художніх творів. Такою була, зокрема, історія створення роману «Російський ліс».

Тема російської природи проростала в усіх його попередніх творах. Цей мотив ми знаходимо вже в романах «Соть» та «Дорога на океан». Особливо ж компетентність і вболівання письменника за збереження краси природи засвідчила публіцистична стаття «На захист друга», надрукована в газеті «Известия» за 1947 рік. З властивим йому художнім темпераментом Леонов викликає в уяві читача поетичні етюди рідної природи, «зеленого племені» лісів, чистим символом якого в нього виступає берізка. Перед зором письменника — зелені простори всієї нашої багатонаціональної Соціалістичної Батьківщини. «На все життя запам'ятав я день відкриття Дніпрогесу: ще перша тисяча кіловат бігла по дротах, а поруч уже саяв в осінній красі молодий парк,

у ньому гралися діти і гуляли юні пари, батьки завтрашніх поколінь. Мене захопила тоді доцільність планування і поливального, необхідного в степу, обладнання. А проте жодна газета не відзначила тоді цієї завчасної батьківської турботи про майбутніх постійних трудівників станції». Леонов стає на захист кожного деревця, незалежно від того, де воно живе, — чи в своєму безмежному зеленому царстві, а чи серед лісу новобудов. Він звертається до розуму й серця кожного — від малого до старого — з гріким риторичним запитанням: «Які ж стихії перетворили кучеряве, струнке деревце в мертвий, голий хліст, ботанічний різновид якого не визначив би і сам Тімірязєв?» Рідна природа для письменника — не тільки святиня, а й національне багатство, недоторкана соціалістична власність. Він мріє про справжню «зелену п'ятирічку», про змагання між містами, виселками і колгоспами по озелененню, про те, щоб розсилати запрошення на вернісажі садів і парків і навіть писати рецензії на творчість художників рослинних ансамблів. Через «Известия» Л. Леонов звертався до своїх молодших друзів — школярів з порадою насаджувати дерева, щоб увіковічити подвиги й пам'ять Зої Космодем'янської і Матросова, Пушкіна і Горького...

Від публіцистичної статті «На захист друга» пролягла дзвінка лісова дорога до філософського роману Леоніда Леонова «Російський ліс». Цей твір був надрукований 1953 року в журналі «Знамя» і через чотири роки удостоєний першої Ленінської премії за твори літератури та мистецтва.

Треба сказати, що спочатку «Російський ліс» зазнав багатьох пригод в оцінках деяких читачів-лісознавців і навіть професійних критиків. Весь Інститут лісу, займаючись у своїх стінах незвичайною літературною дискусією, оголосив автора носієм консервативної теорії лісознавства. Дзвеніли й сипалися іскри з полемічних

списів теоретиків. Але поверхові нападки на роман одержали відсіч і з боку спеціалістів-лісознавців, і з боку літературної критики. Зрештою, пристрасті вляглися, «Російський ліс» став книгою мільйонів, видатним явищем літератури соціалістичного реалізму.

Одразу ж після виходу в світ цей твір викликав бурхливий потік відгуків, листів читачів до письменника, в редакції з усіх куточків Радянського Союзу, зокрема і від прихильників могутнього таланту Леонова з України, однодумців його героїв з «Російського лісу». Ще раніше від публікації у журналі «Знання» уривки з роману «Російський ліс» друкувалися у періодичній пресі, зокрема і в газетах «Радянська Україна» (№ 235, 1953) та «Молодь України» (№ 194, 1953). Уже на журнальну публікацію «Російського лісу» з'явилася низка захоплених рецензій в українських газетах та журналах. Відомий прозаїк Михайло Рубашов у статті «Випробування мужності» («Жовтень», № 6, 1954) писав: «Переконливість, з якою розкриваються життєві явища і події, віра в силу народу, динаміка і внутрішня заостреність конфліктів, чіткість і ясність у визначенні непримирених протиставлень добра і зла — все це відзначається яскравістю правдоподібного художнього відтворення дійсності і тісно зв'язане з класичними літературними традиціями». М. Рубашов робить ряд цікавих спостережень, аналізуючи проблематику, образи, композицію роману Леоніда Леонова: «Пейзажі «Російського лісу» близькі до живописних шедеврів І. Шишкіна, який відтворив у своїх картинах велич і могутність батьківщини... Природа в романі Л. Леонова — це теж дійова особа». Детально аналізує прозаїк образ псевдовченого Граціанського: «Горьківські традиції у викритті і засудженні ворога зв'язані насамперед з образом Граціанського, в якому втілено риси відживаючого, отруйного старого світу... Образ Граціанського виписаний докладно,

з горьківською проникливістю і послідовністю. Це — ворог типу Кліма Самгіна, хитрий, підступний, методичний у своєму ліберальному, приховано провокаторському гобсекстві». З Михайлом Рубашовим перегукується Василь Лисенко в рецензії «Із глибини життя» («Вітчизна», № 7, 1954): «В змалюванні характерів своїх головних героїв письменник дотримувався вищої правди — правди життя, і саме тому ми віримо у Вихрова, саме тому ми не можемо назвати сатирично загострений образ Граціанського схемою, вигадкою — такі люди були. Такі люди подекуди зустрічаються ще й зараз, але розгадати і викрити їх буває не завжди легко». Рецензентка газети «Правда України» Н. Толченова в номері від 14 квітня 1954 року писала: «...Головна ідея роману — гуманістичне утвердження сили і краси нової, радянської людини, велич її задумів і звершень, труднощі її безперервної суворої боротьби... І наш вік, і наш народ, і власна творча індивідуальність художника оригінально й виразно відбилися у «Російському лісі». Новий роман Л. Леонова — внесок у радянську літературу, свідоцтво її зростання і руху вперед».

Особливо помітною була стаття академіка П. С. Погребняка «Видатний твір російської радянської літератури», надрукована в газеті «Радянська Україна» від 5 січня 1955 року. Академік П. С. Погребняк поцінував твір Леонова за глибоке знання історії російських лісів, їхньої природи та економіки, писав, що в особі автора ніби поєднуються художник і вчений. І, звичайно ж, найбільшою заслугою було те, що «автор з великою майстерністю художника створив живі, реальні образи передових радянських людей...» П. С. Погребняк зазначає, що роман Леонова став об'єктом бурхливої дискусії: «Широке обговорення цього твору в Інституті лісівництва Академії наук УРСР показало, що його тема дуже актуальна, вона піднімає гострі проблеми

наукової творчості, критики, дискусій, принциповості в науці, виховання нашої інтелігенції в дусі тих вимог, які поставлені перед нами великими завданнями будівництва комунізму. Роман Л. Леонова вказує нам шляхи для розв'язання важливих проблем нашої творчості, організації і взаємин у колективі, виховує в радянських людей скромність і принциповість, непримиренність до буржуазних пережитків в особистому і громадському житті». Найбільші симпатії академіка П. С. Погребняка викликав образ професора Вихрова як передового вченого, що вийшов з самої глибини народу і живе його інтересами. Боротба між професором Вихровим і професором Граціанським — це не тільки драматичне зіткнення двох напрямків у науці лісоводства, тут даються взнаки протилежні погляди на життя, на відповідальність вченого і громадянина. Зло тим небезпечніше, що воно рядиться у тогу правдоборства, професор Граціанський не позбавлений зовнішнього блиску і ерудиції. «Якщо Вихров — новатор і творець наукових цінностей, — зазначає П. С. Погребняк, — то його антипод Граціанський — бездарна людина, яка спеціалізувалася на руйнуванні всього того корисного, що створює в науці Вихров. Граціанський виступає під серпанком «критики», «порад», «поправок» до книг і пропозицій Вихрова і на цьому набуває собі гучної слави «переможця над Вихровим». Багато років він, як чорна тінь, супроводить Вихрова, невідступно ходить за ним, присмоктується до вченого, як паразит, здатний жити лише за рахунок іншої повнокровної істоти... Події досягають своєї кульмінації на засіданні вченої ради лісового інституту, де Граціанський і його компанія, спираючись на більшість членів ради, наміряються позбавити Вихрова єдиної творчої бази — кафедри в лісовому інституті...» Спостереження П. С. Погребняка особливо цікаві тому, що він сам, як передовий учений,

підтримав думку відомого письменника про необхідність раціонального безперервного лісокористування, природного відтворення втрачених ресурсів. Тоді ще не були прийняті відповідні закони про охорону і збереження природи, навколишнього середовища. Але ці закони вже були на часі, сформувався відповідна громадська думка в суспільстві, і Леонід Леонов, випереджаючи час, стає виразником передових поглядів. П. С. Погребняк писав: «Він (Вихров. — М. М.) вимагає проведення заходів, за допомогою яких ліс не тільки забезпечував би необхідну деревину для потреб соціалістичного будівництва, а й вирощувався б і зберігався для майбутніх поколінь. «Тільки в нашій країні, — говорить Вихров, — людині дана можливість бути не безсовісним експлуататором природи і не безсилою билинкою в її потоці, а великою спрямовуючою силою всесвіту. Для цього вона повинна підглянути таємниці взаємозв'язку, що поєднують явища природи в живий цілісний організм...»

Академіка П. С. Погребняка захопила і незвичайно багата, досконала мова роману, його блискучий стиль. «Властиве Л. Леонову «почуття стилю», — пише він, — позитивно відбилосся на всій композиції його твору. Леоновське слово звучне, барвисте. Багато оригінальних думок, висловлених від імені автора чи героїв роману, звучать як блискучі афоризми і здатні надовго залишитися в пам'яті».

Роман Леоніда Леонова — це насамперед об'ємна панорама життя російського народу. Початок і кінець оповіді в цьому широкоформатному, багатосерійному творі охоплюють 1941—1942 роки, тобто перші найтяжчі місяці випробувань Великої Вітчизняної війни. Але сюжетні розгалуження роману сягають своїм корінням і початку століття, уводячи читача в дореволюційне минуле Росії, а також у біографії персонажів. Письменник досліджує соціальні сили епохи на її основних перехрестях,

найважливіших перевалах народного життя. Перед нами проходять картини минулого з його дикою експлуатацією, злиднями. Події розгортаються у сибірських лісах, винищуваних купцями, лісопромисловцями, капіталістами різних рангів. Ліси ці приносили казкові багатства одним і призводили до голодної смерті інших.

За допомогою різноманітних художніх засобів — зміщення часових планів оповіді, екскурсів у біографії, перенесення у минуле, своєрідних «напливів»-спогадів у зображенні, а також вставних розділів — Л. Леонов досягає особливої поліфонії змісту. Роки революційної боротьби і будівничий ентузіазм перших п'ятирічок, події Великої Вітчизняної війни, коли проявили свою нездоланну силу ідеали соціалістичного суспільства, естафета патріотизму, любові до рідної землі і природи, моральна єдність різних поколінь радянських людей — ці та багато інших людинознавчих проблем органічно сплавлені в художній тканині роману, пройняті світлом ідеалу нової людини майбутнього комуністичного суспільства. Все у творі проходить крізь ці ідейні виміри, усім своїм змістом, комплексом образів, проблематики «Російський ліс» спрямований у майбутнє. Це глибокопатріотична, партійна книга, написана з передових позицій радянського життя. У ній Леонід Леонов виступив справжнім новатором у художньому освоєнні дійсності. Він по-творчому, на всю потужність свого великого письменницького таланту використав у «Російському лісі» основний принцип методу соціалістичного реалізму — відтворювати правду життя через змалювання типового героя у типових обставинах його дій, з позицій революційного розвитку життя, з позицій майбутнього. Водночас письменник обрав дуже життєвий конфлікт, у якому багатьма гранями розкрилася діалектика боротьби нового із старим, віджилим, що заважає рухові

суспільних відносин. Розвінчуючи негативні явища дійсності, Л. Леонов виявив себе справжнім патріотом і громадянином, який розуміє свою важливу місію у формуванні комуністичних ідеалів. Оцінюючи життєву проблематику роману «Російський ліс» з позицій історизму (адже минуло ось уже понад три з половиною десятиліття відтоді, як відбувалися події, описувані в творі), ми розуміємо, що таке явище, як, зокрема, «граціанщина», з великою силою розвінчана письменником, було породжене певними обставинами. Водночас «граціанщина» — це й одна з етичних тем мистецтва, тема таланту, творчості і ремісництва, вічного поєдинку між ними. Згадаймо хоча б драматичний твір О. Пушкіна «Моцарт і Сальєрі», де в живих образах ми бачимо трагедію психологічних стосунків між генієм і його нав'язливою чорною тінню, породженою чужою заздрістю.

«Російський ліс» — глибокосучасний твір, який є об'єктивним художнім дослідженням. Разом із працями істориків, матеріалами соціологів, статистикою він може допомогти читачеві створити повніше враження про ті чи ті прикмети епохи, діалектику історичного розвитку. Роман будить думку і почуття, виявляє чимало уроків громадянськості, моралі й етики. Самий вислів «російський ліс» став, по суті, своєрідним символом, як свого часу «вишневий сад» Чехова. Він сприймається нами як образ Росії, живий символ Батьківщини письменника. Щедрість, краса, величність рідної природи, незвичайні простори російської землі, її минуле і сучасне, далекі голоси історії, багатство душі та мудрість простої російської людини — цей патріотичний пафос переймає сторінки твору Леоніда Леонова.

«Російський ліс» виріс у творчості Леонова насамперед з його любові до всього живого на неоглядних землях рідного краю.

— Образ лісу... Почалося з домашніх рослин, — розповів Леонід Максимович, — потім я вийшов у сад, тоді на вулицю, мені стало шкода міських дерев, потім мені стало шкода лісу. Північний ліс робить дощ і для України...

Трохи помовчавши, Леонов раптом захоплено каже:

— А правда, в романі добре виписаний ліс, коли хлопчик Вихров приходить до професора Туликова як заступник за російський ліс?

У його словах відчутна гордість майстра за добре виконану роботу. Я знаходжу цей опис: «Хлопчик (Іван Вихров. — М. М.) захвилювався, уперше в ньому пробудився голос майбутнього депутата лісів... І раптом мовби весь повалений Облог втиснувся сюди, в апартаменти лісового вельможі, — величезний сіпєць у зелену лахмітті, бурмочучи свою марну монотонну скаргу; Іван був тільки поводитирем при ньому». Як точно ця деталь передає картину капіталістичного пограбування великого народного скарбу!

Герої «Російського лісу», зокрема його основний персонаж — професор лісознавства, «лісовий депутат» Іван Вихров, приваблюють своєю цілеспрямованістю, тяжінням до майбутнього, з погляду якого вони вимірюють свої вчинки, дії та помисли. Іван Вихров, як і Іван Увадьєв у романі «Соть», Сергій Скутаревський у романі «Скутаревський», приваблює своїми гуманістичними устремліннями. Турботи Вихрова як ученого спрямовані на примноження природних і суспільних багатств — лісового скарбу. Ці турботи іноді виходять за межі елементарних потреб сьогодення, потреб, які подеколи треба й обмежувати з погляду на майбутнє. Саме у такому перспективному погляді на збереження лісових багатств і полягає принципове розходження Вихрова із своїм «науковим» антиподом — професором Граціанським. І серйозність життєвого конфлікту

виявляється у тому, що в силу певних суспільних явищ Граціанський нерідко перемагав Вихрова, завдаючи тому болісних випробувань. Мабуть, через те, що він умів тонко грати на почуттях законної гордості кожного за наші суспільні здобутки й перетлумачувати чи викривляти думки Вихрова, демагогічно посилаючись на вимоги найближчого дня, якому ці погляди, за поверховими уявленнями, наче протиставлені. Але в наш час неминучий крах Граціанського з його безплідною для науки фразеологією, «лайливими шедеврами» («І справді, як з міркувань дохідливості до читача, так і секретності професор Граціанський, звичайно, не наводив у своїх статтях ні цифр, ні особистих позитивних пропозицій: їх принадна скромність у цьому плані навіть занадто впадала у вічі. Але нехай і мало в них було про самий ліс, нехай іноді вони лише збільшували і без того запутану лісову плутанину... зате Граціанський кожен раз виявляв багатогранну, на жаль, крім самого лісу, ерудицію, різкий сарказм, а в останні роки і великодушну недомовленість про істинні причини вихровських помилок»). Граціанський і Вихров — це не персонажі, що відтворюють блискучу гру антитез, а об'єктивні соціологічні типи. Закономірно перемогла щоденна творчість Вихрова, і Граціанський був змушений визнати свою моральну поразку: «Страшна ти, людина, Іванище, в будь-яку погоду біжить твоя стружечка, і ніяка іржа до тебе не пристає».

Письменник учить, що у період розгорнутого будівництва нового суспільства творчі зусилля сьогодення спрямовані далеко у прийдешність. І суспільна цінність кожної людини визначається насамперед цілеспрямованістю патріотичної праці на благо майбутнього, місцем у житті народу.

Така філософська концепція виростає з роману «Російський ліс».

Іван Матвійович Вихров постає перед нами як вічний трудівник, смисл свого життя він вбачає у щоденній праці. Це «непомітна» велика людина, байдужа до особистого успіху і комфорту. Письменник наділив Івана Матвійовича індивідуальною долею і своєрідними рисами характеру, притаманними тільки йому звичками — і цим наблизив героя до читача. Нелегким було дитинство маленького Івана, батька якого вбили жандарми за те, що той був ходоком від селян, у яких забрали ліс. Ця лісова тяжба селян із поміщиком, як і слід було сподіватись, завершилась на користь останнього, а «крамольного» Матвія забили стражники... Маленький Іван Вихров ще з ранніх літ мав гостро розвинуте відчуття природи, її гармонії. Якось на його очах купець поварварському винищував столітні дуби, хлопчик не витримав цього злодіяння і своїми маленькими «кулаками заступився за російські ліси». Тільки випадково хижий купець не розправився з Іваном, мабуть, через те, що вперше на своєму вікові він зустрів людину, яка стала на захист лісового велета. З сибірських глибин веде письменник простого російського хлопця Івана Вихрова у широкий світ, сповнений історичних зрушень, революційної діяльності, соціалістичного будівництва, становлення нової людини... Цілком випадково з філантропічною допомогою маститого вченого-лісознавця, селянському синові вдалося поступити в лісову школу, а пізніше у лісовий інститут. Друзі жартували, що студент Вихров серед ночі вставав, щоб підучити гербарій. Потрапивши на заслання за підпільну революційну діяльність, Іван Вихров на кожному кроці бачив сліди лісового грабунку, яким займалися російські та іноземні промисловці.

Працюючи пізніше лісником у рідному краї, у своїй губернії, молодий Іван Матвійович виходив пішки сотні кілометрів у володіннях «зеленого друга», пізнав харак-

тер російських лісів, їхні звички, хвороби, настрої, почув мовчазну скаргу лісу і на все життя узяв на себе обов'язки «лісового депутата». Ставши вченим із світовим ім'ям, Вихров залишився скромним трудівником, течія часу і набутий життєвий досвід не позбавили його полум'яного ентузіазму молодості.

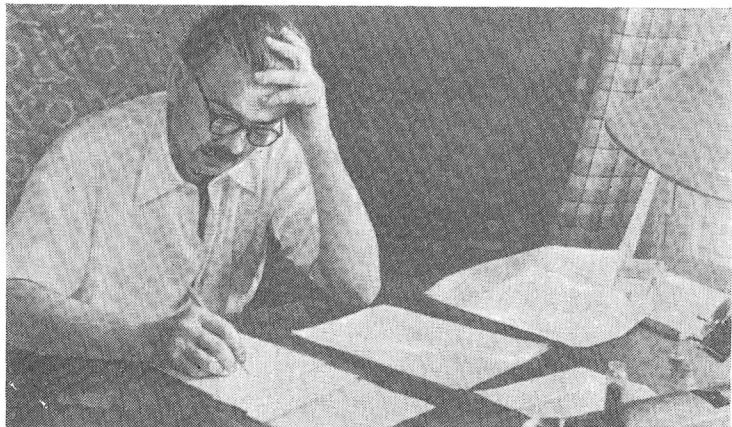
Л. Леонов дуже поетично описав працю лісника, безмежну душу російської природи. Справжньою піснею зеленому богатиреві звучить глава роману, в якій наводиться вступна лекція професора Вихрова студентам лісогосподарського інституту. І тут читає ще раз відкриває багаті поклади знань у творчій лабораторії Л. Леонова, в якій поряд з історичними відомостями про загублені лісові масиви на території колишньої імперії поєднуються цікаві спостереження з життя лісової флори і фауни. Професор Вихров не ставить до «зеленого друга» з абстрактною побожністю, а бачить природу у її нерозривному зв'язку із виробничою діяльністю людини. Своєю роботою Іван Матвійович продовжував патріотичні, науково обгрунтовані мрії передових російських лісознавців. І, хоча нелегко йому іноді доводилося захищати свої погляди від демагогічних нападок «вертодоксів», як іронічно називає опонентів Вихрова автор, він ніколи не втрачав сили духу і віри в те, що його теорії будуть поєднані з народногосподарською практикою. Зрештою, ці мрії здійснились. З повним правом Вихров міг сказати про себе сестрі Таїсці: «Бачиш, сестро, дерева край лісу отримують більше світла і їжі, без обмежень ростуть... тому більш витривалі. Так і мене природа поставила, як дуба, на узлісся, щоб відгороджувати від зайвого вітровалу».

Професор Вихров — справжній син свого народу. В книзі «Типізація в літературі соціалістичного реалізму» український дослідник Андрій Костенко слушно пише про народні джерела формування світогляду,

особистості, характеру Івана Матвійовича: «Характерно, що для порівняння професора з іншими людьми автор вибирає об'єкти не з наукового середовища, а з гущі народу. Тим самим тип Вихрова виходить за рамки образу науковця. Письменник художньо перекоонує читача, що Вихров — різновидність російського національного характеру в радянський час. Ясний розум, працьовитість, наполегливість у досягненні мети — ось ті загальні якості, які притаманні кращим представникам народу в усі часи. Завдяки співставленню ученого з представниками народних мас, письменникові вдалося узагальнити в характері Вихрова риси, властиві багатьом російським людям, розкрити соціальну природу вихровського типу... Леонов, типізуючи характери, показує всі зміни і перетворення в них, бо безпосередня дійсність, в розумінні Маркса, — це сама людина, і зміни в її суспільній поведінці, в соціально-психологічній природі більше говорять про перетворення самого суспільства, аніж будь-які інші зміни»¹.

Письменник знаходить оригінальний прийом, щоб опосередковано познайомити читача із своїм улюбленим героєм Іваном Матвійовичем, допомогти скласти точне враження про нього. Ось з далекого лісового виселку на Єнзі до Вихрова в Москву приїжджає його дочка Поля. Дружина Івана Матвійовича Олена Іванівна, тендітна жінка із своєю складною долею, свого часу покинула столичну професорську квартиру, як фортецю, де тримала вимушену осаду, відчувши, що їй треба позбутися мертвої духовної скованості, викликаної страхом перед життям, невмінням знайти своє місце серед людей. Вона поїхала в сибірське село, працювала звичайною медсестрою у сільській лікарні, але відчула свою потрібність людям і суспільству. І тільки ставши само-

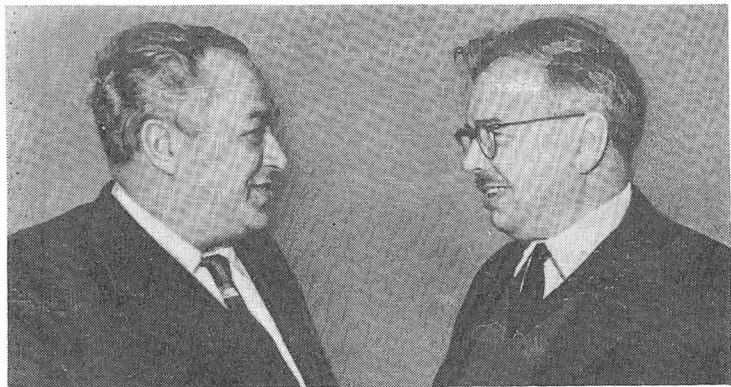
¹ Андрій Костенко. Типізація в літературі соціалістичного реалізму. К., «Радянський письменник», 1962, с. 325, 343.

Над новим твором, 1958 р.

І. Еренбург, К. Федін і Л. Леонов.

А. Леонов (праворуч) та угорський письменник Антал Гідаш.

О. Гончар і А. Леонов.

стійним членом суспільства, знайшовши радість і збагачення у праці, вона переборола страх перед життям. Олена Іванівна змогла по-справжньому прилучитися до того просторого духовного світу, яким жив її колишній чоловік — учений-лісознавець Іван Матвійович Вихров, що відгороджує ліс своїми книгами від зайвого вітровалу.

Ми бачимо розгублену провінційну дівчинку Полю Вихрову на московському вокзалі, всю у полоні бажання, як жартівливо характеризує автор її молодечий життєвий оптимізм, «поділитися з ким-небудь планами життя на найближчі сто-двісті років». Вона кумедно виглядає з своїми вузликками і чайником, який «бряжчав кришкою, базікаючи про свої провінційні новини». Але є в Полі і далеко не дитячі турботи. Вона хоче дізнатися правду про батька, його наукові заняття, які ось уже багато років так «разюче» публічно викриває професор Граціанський. Дівчина виросла без батька, якого її мати залишила колись давно, щоб знайти свій шлях у житті. Власне, Олена Іванівна не любила по-справжньому Івана Матвійовича, тільки поважала його і відчувала своїм захисником. Але навіть глибокого почуття поваги ще замало, щоб збудувати сім'ю і двом справді позитивним і гарним людям. Така складна діалектика життя.

Поля Вихрова перед відвідинами батька уявляє собі анфіладу парадних, вбраних у дорогі килими кімнат, професорських служниць у білосніжних фартушках, позолоту професорського кабінету і самого їхнього власника — гордовитого наукового пана з вишуканою сигарою у пещеній руці... Цей образ малює її розбурхана уява під впливом «лайливих шедеврів» Граціанського. І, як завжди, ясна логіка життя виявляється розумнішою і переконливішою за логіку упередженості. Разом з Полею відкриває для себе професора-лісознавця Вихрова

як справжню людину і у великому, і в малому також читаєч.

Мовби у драматургічному творові, ми складаємо про Івана Матвійовича опосередковане враження. Йде опис обстановки його квартири, ніби розширена ремарка. Квартира Вихрова своєю простотою нагадує аскетичний кабінет Скутаревського у романі Леонова «Скутаревський». Як у відкритій книзі, можна було по його робочій кімнаті прочитати про деякі риси характеру її власника. Видно було, що Іван Матвійович «не дуже вмілий при влаштуванні власного побуту. Скупий на трату часу, він не визнавав жодної літератури, крім тієї, котра допомагала йому знаходити істину в його науках, але, судячи з тематичного змісту книг у найближчій шафі, він ходив за нею у найвіддаленіші галузі знань. Немало й сам він мандрував по Росії, цьому свідченням були десятків зо два дерев'яних виробів... мужицьким генієм здобуті в російському лісі».

А ось з'являється і сам Іван Матвійович — рухливий, невисокий на зріст, кульгавий чоловік, «з посивілими скронями і згорнутою убік борідкою». У розмовах з іншими він часто, цілком механічно і не до ладу вживає улюблений вислів «таким чином», який суворі мовники називають словами-«паразитами». Вихров належить до людей діла. Як правило, робити справу і красиво розповідати про неї — дві ці здатності рідко сполучаються в одній особі. Іван Матвійович володіє величезною енергією інтенсивного духовного життя. Але водночас він дуже беззахисний перед гучними фразами Граціанського, бо сам ніколи не користувався подібною зброєю, щоб довести правильність своїх наукових позицій. Йому здається, що найкраще за все промовляють цифри і факти, коли він доводить свою думку про те, що необхідно вирубку деревини узгоджувати з річним приростом лісу. Дуже образною, живою народною мовою про пошану

до «зеленого друга» колись сказав лісник Калина Глухов, застерігаючи купця Книшева: «...До того я і веду, що змерзне земелька без своєї зеленої шубки і здоров'ячко стане в неї вельми хитатися. Буде корівка за сім верстов по травичку ходити, а раніше з аршина наїдалася. І буде вам літо без хмарок, інша зима без снігів... І проклинатимуть люди своє сонечко!.. І трапиться вам оповідати, як на колишніх-то пеньках людина на весь зріст лягала, і онуки вам не йнятимуть віри».

Цей голс народної правди завжди чує Вихров, але до нього глухий Граціанський. А як же бути з найголовнішим — з будівельними темпами перших п'ятирічок, соціалістичного будівництва? Іван Матвійович зовсім не за те, щоб уповільнювати ці темпи, як це інкримінує йому Граціанський. Навпаки, Вихров склав спеціальні таблиці, де можна найбільше вирубувати лісу без втрати природних багатств. Він закликає хазайнувати розумно, раціонально, з перспективою у майбутнє.

Поля Вихрова, незважаючи на її молодість, уже вмів трохи розбиратися у людях (іноді й цілком інтуїтивно). Під впливом побаченого і почутого вона збагнула, на чиему боці правда. Але остаточно дівчина повірила в справедливість батькової справи, почувши його внутрішньо пристрасну і переконливу лекцію перед студентами інституту. Своїм ентузіазмом, переконаннями Іван Матвійович умів захопити інших.

Вражаюче передано епізод, коли Поля прийшла попрощатися з батьком перед відправкою у тил ворога. Батько і донька, яких тимчасово розлучила доля, виявилися духовно близькими і спорідненими, вони люди спільної громадянської активності та відповідальності. Так у філософському романі Л. Леонова проходить мотив єдності поколінь у нашому суспільстві. В цей мотив хвилюючим акордом вплітається відвідання Іваном Матвійовичем рідних місць, лісового джерельця у самому

серці російського лісу. Так уже повелося, що із покоління у покоління люди берегли це джерельце. Іван Матвійович знаходить на сторожі його маленького Калинку, осиротілого сина лісничихи... Він забирає його із собою, бо відчув у ньому майбутнього охоронця лісу... Сибірські простори висилають із себе все нових і нових «лісових депутатів», учнів і вчителів. Молоде покоління вірне заповітам батьків, їхнім громадянським і духовним урокам. Слушно зазначає критик Віталій Дончик, що «молоді герої «Російського лісу» виростили за Радянської влади, життєві принципи соціалізму вони ввібрали щедро, природно, з «материнським молоком», але це ще не все, що може повно визначити цінність людини. Вона вимірюється не тільки кількістю щоденного внеску на благо народне — дуже важлива ще й духовна потреба бути нероздільним з народом, здатність розчинитися в ньому — цій «великій і безсмертній ріці» — до «останньої думки», «без останку»... Не відокремитися, жити таким життям, як усі люди, весь трудовий народ, — саме це, а не прагнення «вибитися в люди», «досягти висот» в розумінні стати над іншими, буде пізніше в багатьох творах найкращою характеристикою героєві, мірилом його людської вартості»¹.

Російський ліс у роки Великої Вітчизняної війни теж був символічним воїном, він давав народові свої невичерпні багатства і здоров'я, віру і захист.

Письменника хвилює внутрішній світ молодого покоління, яке в двобой з фашизмом здобуває свою громадянську зрілість радянських патріотів. І посеред великої шеренги молодих героїв російської землі він бачить і постать Полі Вихрової, учорашньої школярки, простої вісімнадцятилітньої дівчини, яка в дечому навіть не

¹ Питання соціалістичного реалізму. К., «Дніпро», 1967, с. 126—127.

встигла позбутися наївних напівдитячих уявлень та звичок. На наших очах відбувається її становлення, змужніння. Вісімнадцятилітня Поля пережила героїчні дні оборони Москви; добровільно пішовши на фронт, вона виносила поранених з бою. Ось дівчина після військового госпіталю відвідує батька і тітку Таїску. Вона вже має орден, і рідні відчувають її незвичну внутрішню змужнілість, її якусь трохи передчасну духовну зрілість та складний досвід. Епізод цей сповнений емоційної напруги і якоїсь людяної та щемливої драматичності стосунків, коли батьки вперше і трохи несподівано відкривають для себе, що їхні діти стали вже зовсім дорослими, життєві випробування загартували їх у своєму горнилі... «Якщо не вважати, що схудла і трохи повищала, зовні Поля виглядала, як і раніше, але щось незнайоме, вольове з'явилося тепер в її уважному погляді, в терпінні, з яким приймала ласку старших, у мовчазній звичці час від часу проводити рукою по очах, ніби намагаючись позбутися від надокучливого спогаду, у втомленій зморщі біля губів, зрештою». Але найбільше рідних схвилював вираз її «пронизливо ясних, ніби націлених очей фронтовика». Дуже доречними тут були слова однієї з сусідок, яка теж прийшла на це скромне родинне свято в умовах воєнної обстановки.

«Ось і закінчилося їхнє дитинство, — зітхнула одна із сусідок, теж мати чотирьох солдат на найгрізніших ділянках фронту, зітхнула і додала в тому розумінні, що ось підросли дітки і підключаються до виконання службових обов'язків людини на землі».

...Смисл боротьби між Іваном Матвійовичем Вихровим і Граціанським має зовсім не вузько відомчий, лісознавчий характер; цей конфлікт сягає своїх узагальнень також у філософському і навіть соціально-історичному плані. Розповідь про два напрямки в «лісовій» науці під пером Леонова перетворюється у пристрасну сповідь

митця про власне розуміння патріотичного обов'язку, особливостей національного характеру, морального обличчя людини майбутнього. Читач добре бачить, які сили стоять за кожним з цих персонажів-антиподів: за Вихровим — творча думка, шукання, живодайні сили духовного багатства народу; за Граціанським — моральне й етичне банкрутство, користолюбне паразитування у храмі науки. Мов на об'ємному панорамному екрані, відбувається у романі двобій двох світів, різних ідеологій, торкаючись сфери філософської, наукової, соціологічної, морально-етичної. Молодий революціонер Валерій Крайнов потрапляє випадково в середовище екзальтованих студентів і гімназистів, яких фізіологічний страх перед революцією примушує теж «бунтувати». У пристрасному діалозі про смисл людського існування він викриває класову суть їхніх інтелігентських розумувань про марність будь-яких дій чи зусиль перед лицем неминучої смерті, про чисто біологічний антагонізм людей, їхню природжену нерівність, про неможливість щось пізнавати чи спрямовувати в історичному процесі. Пролетарська революція вщент зруйнувала подібну філософію суспільної індиферентності. Але через бар'єр кількох десятиліть, що відділяють цей діалог, ми раптом знову чуємо гунявий голос, який за хмарками розпливчастих наукоподібних термінів маскує реакційну думку про те, що «війна народжує війну», що «необережні і запальні боги» в силу цих своїх якостей можуть «перетворитися в газову туманність місцевого значення»... Цей песимістичний настрій професор Граціанський хоче передати в чисту душу комсомолки Полі Вихрової у відповідь на її запитання, чи довго триватиме битва з фашизмом. Від абстрагованих міркувань красномовного професора «Полю починало хилити в сон, але і крізь дрімоту вся її істота протестувала проти цієї глибокодумної плутанини, де, не дивлячись на зовнішню

благопристойність, час від часу явно закипала газована отрута сумніву». Історичний конфлікт між передовою і реакційною ідеологіями в роки Великої Вітчизняної війни переданий у романі через конкретні людські долі.

Граціанський належить до старого, віджилого світу, який не може примиритися зі своїм історичним крахом. Він уміє зовні пристосовуватися до нових вимог, але в душі залишається ворогом нового життя і, зрештою, усією своєю діяльністю шкодить новому суспільству.

Ніби з кадрів старих кінострічок, але дуже виразно проходять перед очима читача строкаті постаті старої Росії: купець Книшев, який по-грабіжницькому «зняв одяг з трьох великих російських рік», жандармський стратег полковник Чандвецький і його хижі оточення, морально викривлена з юних літ поросль барчуків Сапегіних. Тут же і справжній народний богатир Матвій Вихров, посланець злидених селян, у яких поміщики й купці відбирали єдиного годувальника — той же ліс; і мальовничі зграйки допитливих сільських дітлахів, що бавляться біля велетенських ніг столітніх дубів; і схилений над безмежно чистим і неторканим у лісовій глибині джерельцем маленький Іван Вихров, для якого це джерельце стане святинею на все життя. Його заповідає йому берегти романтичний лісовий дід Калина, виразник народних поглядів та інтересів. Джерельце — ця непомітна, здавалося б, деталь, вихоплена письменником із глибин російського лісу, стає під його пером чистим символом батьківського краю, вагомою ланкою у соціально-філософському змісті твору. «Це було лишень джерельце. З-під каменя у просторі, не більшому від дитячої долоні, роїлась джерельна вода... То була колиска Склані, першої притоки Єнги, а та в свою чергу доводилась старшою донькою великій російській річці, що розпанахала північну низину на дві половини, так що півкраїни було скроплено живою водою з цього ярочка.

Без неї не народжуються ні діти, ні хліб, ні пісня, і одного ковтка її вистачало дідам на подвиги тисячолітньої слави. Не видно було ні земляних валів, ні фортечних стін поблизу, але вся скарбівня держави — безмежні лани з грозами над ними, книгосховища і могутня індустрія, ліс і гори на її кордонах — слугує джерельцю міцною і надійною оболонкою. Й, отже, тільки тому буде народ неприступні твердині духу й сили, і похмуре військо тримає на своїх кордонах, і найдорожче ставить у безсонний караул, щоб не проникла сюди, не замкнула, не опоганила чистого струменя жодна брудна нога». І недаремно на чисте життя джерельця замахуються саме ті персонажі роману, що уособлюють сили соціального зла. Такий лісопромисловець Книшев, що по-грабіжницькому зриває із землі її зелений одяг — ліс. Письменник знаходить гротескний штрих у портреті купця, що нагадує образи сатири Гоголя. Так, він був би «майже билинний молодець, якби не здоровенні вуха, схожі на ті «тримачки», що їх приварюють до важких чавунних речей, аби зручніше було ними користуватися». Темною інтуїцією людини, чужої у храмі природи й краси, відчув загрозу своєму внутрішньому світу з боку світлого джерельця і Граціанський. Цей епізод з пораним Граціанським джерельцем сповнений емоційного підтексту і неабиякої художньої виразності. «Яксь смертельна боротьба почуттів відбувалася в його зблідлому обличчі, наче перед ним билося оголене людське серце. Ніби зачарований, зіпершись на свою палку, і крізь пенсне на шнурку він примружено дивився туди, у вузку горлянку струмка, де в норовистому ритмі розпанахувалось і змикалось піщане беззахисне лоно.

— Сердитий... — незрозуміло вишкірюючи зуби, промовив Граціанський і раптом, зробивши фехтувальний випад уперед, устромив палку в джерельце і двічі в самозабутті прокрутив її там, у темній плямі його горла.

Все потім злилося в один звук: стогін чередилової відрази, крик Вихрова — я в б'ю тебе! — і хрускіт самої палки, скоріш розірваної надвоє, аніж навіть зломаної в його руках...»

Цей епізод розкриває нищу душу Граціанського не менш виразно, аніж його озлоблена спекуляція псевдонауковою фразою. Граціанський — це, по суті, моральний посланець старого, віджилого світу, який його і сформував, і заслав у нове життя, щоб той опоганював усе святе своєю ідеологічною отрутою. Виявившись невірним у ставленні до друзів і коханої жінки, він поступово деградує, стає зрадником і тієї передової науки про ліс, яку відстоював Іван Вихров, і найдорожчого для людини — батьківського краю. Звичайно, те зло, яке втілює Олександр Якович Граціанський, набагато складніше, облудливіше, ніж його можна визначити кількома коментарями. В тому і виявилась художницька прозорливість Леонова, що він ставить точний діагноз негативному явищу многоликому, вельми замаскованому, досі ніким не описаному. Російський прозаїк Петро Проскурін так формулює пріоритет Леоніда Леонова у вибитті граціанщини: «...Яка лишень когорта пишучих черпала й черпає з цього бездонного джерельця леоновського відкриття, котре можна назвати «відкриттям протистояння»; так, так, у житті так воно і є. У кожної людини, що помітно вирвалася талантом і працею у будь-якій галузі знання, обов'язково з'являється свій Граціанський. Він мовби виникає із самої природи-матері, з її тьми за віковичним законом рівноваги. Щоб прийти до розуміння цього начеб здвоєного образу Вихров — Граціанський, необхідно вернутися до першої половини двадцятого віку, яка відбувалася у безперервному велетенському борінні з усталеною протягом багатьох століть епохою». Називаючи «Російський ліс» Леонова «дуже незвичайною, сонячною і гіркою поемою», серце якої найрит-

мічніше б'ється у лекції Вихрова, «цього лісового професора, цього російського мужика», у тій лекції, де, наче в чарівному кристалі, «видно шлях і звернення російського народу», Петро Проскурін риторично запитує: «Хто ж такий Граціанський, цей тяжкий вантаж за спиною у колишнього мужика, чи не зворотна це сторона медалі, чи не сам мужик дозволив повиснути на собі всьому минулому і прийшлому ще з тих часів, коли все іноземне, в тому числі і якась чужа мова, шанувалося більше вітчизняного, коли тільки 1812 рік і, отже, загальнонаціональна трагедія на тлі палаючої Москви посіяли у «вищому світі» передчуття і розгубленість перед генієм творчої і організаторської сили російського мужика, розмови про якого велися досі з батьківськи поблажливою усмішкою?» І відповідає: «У цьому, прийде час, розберуться, якщо не нинішнє, то наступні покоління... Батьківщина і її доля — ось що завжди вело і хвилювало Леоніда Леонова, і заради цього він жорстоко і безжалісно ставив перед своїм сучасником його духовне відображення, не приховуючи ні потворності, ні надмірностей, але і не применшуючи його звершень, радуючись з їхнього приводу справжньою і чистою радістю»¹.

Авторська характеристика Олександра Яковича Граціанського ввібрала в себе багатий комплекс різноманітних художніх прийомів: тут і рельєфність зовнішніх деталей, і вміння несподівано показати негативного персонажа в найвиграшнішому, найблагороднішому для нього плані, щоб потім одним штрихом нанівець зруйнувати це поверхове враження; і тонкі відтінки сарказму, якого не досягнути зразу без врахування підтексту. Психологічні якості цілком імпазантною професорської зовнішності Л. Леонов виявляє з неабиякою спостереж-

¹ Уроки Леонова, с. 157.

ливістю і проникливістю: «У нього було продовгувате, аскетичної худорлявості, овіяне непримиренною величиною і не без відтінку холодної гордовитості, обличчя з блідуватим кольором шкіри і з артистично неохайною, якої трохи торкнулася сивина, борідкою, начеб зім'ятою вітерцем натхнення; волосся його було помірковано довге, і тіні, що ледь мерехтіли, лежали у впадинах під високим чолом. Все це надавало йому взірцево-показову зовнішність стійкого борця за щось у вищому ступені благородне, що, в свою чергу, викликало глибокі до нього симпатії. І при одних поворотах він нагадував якогось православного месію з Курильських островів... а при інших — навіть пророка старовини, готового до мученицького вогнища... якби не дивна, на жаль, побудова очей в Олександра Яковича Граціанського. Час від часу там, у глибині, під безпристрасно опущеними повіками починалася швидка, на сіпання схожа, біганина зіниць, що мало личило не тільки проповідникові слова божого, а й менш високих істин».

Ці портретні контрасти під пером Л. Леонова виявляють внутрішню суть цього соціального індивідуаліста і міщанина: схильність до афектації, артистичної гри «на публіку» і постійний страх, що його псевдонакову спекуляцію викриють, розпізнають убогу душу. Власне, так і сталося. Неминучий крах граціанських у нашому суспільстві, як неминуча перемога нового над старим, віджилим.

Роман «Російський ліс» Леоніда Леонова — видатне явище радянської літератури. Твір став справді настільною книгою багатьох мільйонів читачів, а для людей, так чи інакше причетних до лісових клопотів, — це істинно духовний хліб. Ідеї «Російського лісу» творчо продовжуються, самостійно осмислюються у ряді творів багатонаціональної радянської літератури. Звичайно, йдеться не тільки про безпосередній вплив творчості

Леонова на живий літературний процес, а в ширшому плані — про ті спільні духовні взаємозв'язки, параметри, полюси творчих шукань, що створюють розмаїту панораму єдиного літературного процесу.

За романом «Російський ліс» створено, зокрема, і драматургічний твір — «Юність Полі Вихрової». Ця п'єса була поставлена і в театрах України. 1959 року виставу «Юність Полі Вихрової» показали на сцені Київського державного ордена Трудового Червоного Прапора російського драмтеатру імені Лесі Українки. В ролі юної месниці Полі, чудової російської дівчини, була зайнята відома актриса Ада Роговцева. Як кращий спектакль цю виставу колектив театру возив і на Декаду української літератури і мистецтва в Москві, яка проходила в листопаді 1960 року.

Пристрасть і громадянськість Леоніда Леонова як письменника виявляється у тому, що він відстоює передові ідеали нашого суспільства. Він внутрішньо непримиренний до всього, що заважає у житті радянським людям, їхній величній творчості. Правдиві, глибокоідейні і художні твори видатного майстра слова допомагають вихованню нових і нових поколінь радянського народу в комуністичному дусі.

* * *

Вівторок.

У телефонній трубці бадьорий, рівний голос:

— Слухаю... Зустрітись? Я зайнятий до суботи, до одинадцятої ранку.

— Я почекаю.

— Добре. Хоча, хвилинку. Подзвоніть у четвер...

Четвер:

— Леоніде Максимовичу?

— Слухаю. Бачите, ніколи мені. Дуже важливий перегляд. Давайте завтра, десь на четверту.

— Дня? — недоладно перепитую від хвилювання.

— Так. Адже ви ще не від'їжджаєте? Я багато вам не зможу — часу.

— Приїхати чи спочатку зателефонувати?

— На всякий випадок перед виїздом подзвоніть. Адже різне буває: трапляються катастрофи. Правда, я до них непридатний...

— Добре, Леоніде Максимовичу, велике спасибі.

— До побачення.

Ще раз дякую. До побачення.

П'ятниця.

Зателефоновую, як домовлено.

— Леонід Максимович ще не повернувся. Він чекає вас о дев'ятнадцятій годині.

Як ввести читача у творчу лабораторію великого майстра? Що розповісти про Леоніда Максимовича Леонова як про звичайну людину? Які штрихи додати до його художнього портрета?

Справжній письменник належить не окремим людям чи групам людей, а народові і навіть людству. Жива, ніким не виміряна енергія його думки створює книгу, яка переходить до багатьох інших людей.

І його думки, його переконання стають їхніми думками, їхніми переконаннями. В нього з'являється велика кількість одnodумців. Мовби наяву, вони чують пристрасний, схвилюваний голос письменника і, ніколи не бачивши його, вважають, проте, одним із своїх найближчих друзів.

Йду на зустріч з письменником, якого, здається, знаю дуже давно.

Цю ілюзію створює старе знайомство і спілкування з його численними книгами. Історія — це люди. Леонід Леонов належить сучасності і літературній історії, його біографія та творчість — одна із сторінок літопису нової епохи.

Працюючи над книжкою про нього, про його творчість, громадську діяльність, вивчаючи його творчі і біографічні зв'язки з Україною, її культурою (Леонов і Україна — це велика тема), я не тільки за професійним обов'язком, а відчуваючи в цьому душевну потребу, переживаючи рідкісну радість художнього відкриття, перчитала все, чому дало життя його талановите, дуже щедре письменницьке перо.

З дивним, незвичним почуттям думаю про те, що знаю про Леонова більше, ніж про інших людей, з якими роками бачусь в одноманітності буденності, хоча до зустрічі в нього вдома бачила обличчя письменника тільки на фотопортретах у його книгах, та ще — у Лексиконі світової літератури, виданому в Лейпцігу 1966 року.

Подорож пам'яті вихоплює нечіткі контури словесних споруд — картини з життя великого майстра, вибудовані уявою, але, як піраміди, позбавлені подробиць і деталей.

Цікаво, думаю я, чи пам'ятає Леонід Максимович свої перші дитячі вірші. Звичайно, пам'ятає, хоча я не наважилася запитати про це. Адже він орієнтується у своєму тисячасторінковому творчому «господарстві», як мудрий, досвідчений лісник, який знає в лісі кожен стежку. Ніколи не заблудиться у найтемнішій пущі, знайде дорогу і по зірках. Одразу ж помітить по зламаних гіллячці, що недавно тут пройшов який-небудь лісовий пожилець. Знає кожне дерево, кожного птаха і звіра. Перший помічає, як під осінь починає сповзати кора з дерев, наче луска з велетенських риб. Кажуть, так математики пам'ятають усі складні математичні ряди, а композитори — всі свої музикальні ходи. Правда, це порівняння неточне, коли говорити про таке унікальне явище, як письменницьке мислення.

Леонід Максимович перед нашою зустріччю щойно повернувся з ГДР, де в одному з центральних видавництв вийшло багатотомне видання його творів. Він мав

зустрічі з німецькими літераторами, робітниками, студентами і почувався, як серед друзів. Творчість Леонова добре знана в цій країні, тут виходили численні переклади його книг, а в Лейпцігу опублікована монографія про його творчість.

Він ще не поїхав у Переделкіно, де любить працювати, а під час відпочинку займатися ботанікою, і жив на своїй московській квартирі.

...У п'ятницю в домовлену годину піднімаюся ліфтом на п'ятий поверх будинку по вулиці Горького.

Дзвоню. Мені відкриває сам господар. Високий, у строгому темно-сірому костюмі, в салатовій сорочці, в тон костюму і краватка. Він привітно запрошує:

— Роздягайтесь, заходьте...

— Леоніде Максимовичу, я відчуваю, що роблю злочин, забираючи у вас дорогоцінний час.

— Ходімо в кабінет, — не звертає він уваги на мою розгубленість.

Він сидить у кабінеті за маленьким столиком у тіні. Другий стіл, під торшером, поставлений перпендикулярно до першого. За ним він садить мене і, посміхаючись крізь окуляри, запитує сильним, трохи глухуватим голосом:

— Ну-с, що вас цікавить? Запитуйте.

Почувши моє прохання подивитись на роботу про нього, каже:

— Дайте мені сторінку нюхнути, — і киває на мою папку з рукописом.

З деяким трепетом сподіваюся, що він зупинить свій погляд на якихось особливих рядках, написаних у щасливі хвилини, під струмом найвищої напруги і зосередженості.

Але коли я потім довго перечитувала цю тридцять першу сторінку, то весь час шкодувала, що, ніби навмисне, вона рядова.

«Наприкінці двадцятих років з'явилися перші переклади роману «Борсуки» на німецьку, іспанську, чеську, японську мови. У Франції книга вийшла з передмовою Максима Горького. Пізніше це перше епічне полотно Л. Леонова стало відоме у Югославії, Голландії, Норвегії, Австрії, Канаді, США, Англії. Тогочасна німецька критика називала молодого письменника «новим Достоевським», «російським Томасом Манном»...

— Так, — зауважує Леонід Максимович, — у Югославії мене обрали іноземним членом Сербської академії.

Він уважно прочитав сторінку до половини і відклав убік:

— Все-таки важко мені українською читати.

— Вибачте, Леоніде Максимовичу, — набираюся я хობрості, — але мені треба описати вашу робочу кімнату. І вас теж...

Господар кабінету застібнув піджак на всі гудзики, всміхнувся:

— І ви думаєте, що це надрукують?

— Якщо знайду художній прийом.

— Ну що ж, пишіть: з вусами, голова сива...

У кабінеті Леоніда Максимовича дуже багато вазонів з орхідеями. Він кохається у цій королеві квітів.

За ширмою стоїть великий старовинний стіл. Колись за ним писав Костянтин Аксаков. Зі стіни навпроти стола дивиться з портрета чорними очима дуже красивий довгобородий чоловік. Перехопивши мій погляд, Леонов каже:

— Це мій далекий родич Дорофей Іванович Петров, якому пощастило викупитися з кріпацтва.

Леонід Максимович знімає зі стіни велику групову фотографію. Я впізнаю на ній Максима Горького, поруч якась жінка в літньому капелюшку і молодий чоловік у білій сорочці з розстебнутим коміром.

— Це я, — каже з посмішкою Леонід Максимович. — Бачите, засмаглий, як Отелло. 1927 рік.

Ми сидимо з господарем навпроти один одного. Він щось зберіг з тієї фотографії своєї молодості. Такий же зосереджений погляд сірих очей, так само непокірно спадає на чоло пасмо густого волосся.

Я дивлюсь на якусь незвичайну рослину, що стоїть на столі. На її довгому зеленому стеблі висить дивна квітка у формі великого яскраво-червоного листка з таким же червоним хвостиком угорі. Потім у ідальні я побачила знову цю ж рослину, тільки на ній було вже два червоних листки з хвостиками.

— Це антуріум, — сказав Леонід Максимович. — Ніби червоне вітрило. Ботанікою я сорок років займаюсь, орхідеями, кактусами... Напевне, я був би ботаніком, якби не став письменником. А можливо, я був би актором, хіба що тільки погана дикція... У громадянську війну не думав, що буду письменником, я ніколи нікому не пропонував своїх творів, жодному видавництву... Я писав, складав, а до мене самі звертались.

За склом книжкової шафи — портрет Достоевського. Троти нижче — фотографія якогось сузір'я.

— Це Оріон. Деякий час він цікавив мене. А в цій шафі дуже рідкісні, старовинні книги. Дуже їх люблю: багато займався цим.

Леонову явно не до душі мій блокнот.

— Хіба можна писати в таких блокнотах? Адже ж незручно. Візьміть мій, я сам їх роблю. Зручно відривати листки, — і вручає мені товстий блокнот без обкладинки, з продовгуватими листками.

Писати на ньому справді зручно: використані листки відриваєш, і вони не падають на авторучку, як зіпсована парасолька.

— Сам я пишу на великих аркушах, — каже Леонід Максимович, — щоб точно уявити собі всю архітектуру

абзаца. П'ять-шість разів переписую, — я повинен бачити все в чистому вигляді, як відливки...

Хочу розпитати майстра про творчу лабораторію, а тут раптом стихійно виривається:

— Леоніде Максимовичу, як ви переносите тягар вашої слави?

— Слави? — дивується він. — Якої? Ви вважаєте, що в мене є слава? — І, посміхнувшись, похитав головою: — Я цієї слави не відчуваю...

Коли він говорить про покликання письменника в сучасному світі, то відчувається, що це дуже продумані принципи, тверді переконання.

— У мистецтво повинні йти люди одержимі, шалені... Це важка праця — переплав матеріалу всередині. Тут без одержимості нічого не зробиш... Як потрібно вірити в свою тему, ідею, щоб десять років писати роман! Перебування між вірою і сумнівом — ось вольтова дуга творчості. А дехто дивиться на літературу, як на тиху пристань...

Помовчавши, Леонов додає:

— Письменник — слідчий по найважливіших справах людини. Він повинен передати, пережити, тонко розробити матеріал явищ епохи. Є література двох видів. Одна — коли зі сторінок книги або зі сцени проголошуються проповіді, і це дуже погано. А повинен відбуватися діалог. І тоді в душі читача чи глядача визрівають висновки. Їх він сприймає як свої власні... Треба фокусувати їх у душі читача, а не виголошувати, наче з трибуни...

— Що з моїх книжок перекладено на Україні? — запитує Леонов після паузи.

Розповідаю, що на Україні добре знають і високо цінують його творчість. Ще в 1932 році було перекладено на українську мову роман «Соть». 1953 року у видавництві «Мистецтво» вийшла п'єса «Звичайна людина»,

а в 1956 році побачив світ окремим виданням роман «Російський ліс» у перекладі відомого українського письменника Олекси Кундзіча. До 50-річчя утворення СРСР у серії «Джерела дружби» опубліковано українською мовою роман «Борсуки» у видавництві «Дніпро». Багато п'єс Леонова мають сценічне втілення у театрах республіки, перекладено також п'єсу «Навала».

Мова зайшла про контакти Леонова з українськими письменниками, з українською літературою.

— Звичайно, всі ми дуже різні, індивідуально окреслені. Я мав листування з Максимом Рильським, Петром Панчем, Михайлом Чабанівським, знав Ванду Василевську, зустрічався з Любомиром Дмитерком. У письменницькій делегації разом з Миколою Бажаном їздили за кордон. Пам'ятаю зустріч і розмови з Олесем Гончарем. Гончар дуже гарний чоловік, дуже приємний і душевний. Я йому бажаю добра.

У Києві покійний Михайло Іванович Чабанівський показував мені листи від Леонова. У них відбився інтерес видатного російського письменника до української літератури, до пам'ятників історії та архітектури, охорони природи. Михайлові Чабанівському траплялося виконувати і доручення, пов'язані з діяльністю Леонова як депутата Верховної Ради СРСР. Леонід Максимович дуже уважно і делікатно ставився до листів своїх виборців, які надходили і з України, виявляв завжди готовність підтримати: чи коли треба було допомогти лісникам з Ворошиловградської області у його життєвих клопотах, чи звернути увагу громадськості на охорону пам'ятки архітектури XVII століття. В одному з листів Л. Леонов дякував українському письменникові М. Чабанівському «за участь в охороні пам'ятників старовини і за допомогу в депутатській діяльності». Російський письменник, автор «Російського лісу», виявляв інтерес до творчості свого українського колеги по перу, адже тема

захисту природи, і зокрема лісу, посідала одне з чільних місць у творчості М. Чабанівського. Цікаво навести думки Л. Леонова про повість М. Чабанівського «Стоїть явір над водою». «Людині на землі, — пише він, — властиво любити ліс, вірного, щедрого і мовчазного у своїх нещастях друга. Ліс, як каже народне прислів'я, — весною веселить, улітку холодить, восени годує, а взимку гріє. Земля наша багата лісами. Та чи безмежні вони? Ні. І всім нам треба пам'ятати, що другові треба відплачувати дружбою». Далі Леонов зазначає, що, на його думку, повість М. Чабанівського «Стоїть явір над водою» наші сучасники «прочитають з болем і захопленням. З болем тому, що вона розповідає, як іноді легковажно ставляться люди до лісових багатств наших, а з захопленням тому, що від першого до останнього рядка повість присвячена охоронцям лісів наших, перейнята щирою відданістю і любов'ю автора до рідної землі, до «живої книги природи» і, нарешті, до людей, які охороняють і примножують наше зелене багатство для майбутніх поколінь». Хоч автор користується тільки українським матеріалом, але, на думку Леонова, «книгу з інтересом і користю для себе прочитає будь-яка радянська людина, юнаки і дівчата всіх братніх республік».

Цікаво також навести спогади українського письменника Антона Хижняка. «Я бачив, — згадує А. Хижняк, — як працює Леонов. Грудень 1943 року. У Харкові почався судовий процес над фашистськими злочинцями. Леонов уважно слухає, щось нотує в записнику. А другого дня, 17 грудня, в газеті «Известия» — його гнівна стаття «Ярость». 18 грудня ми прочитали в тій же газеті «Примечание к параграфу», а 19 — підсумкову роботу письменника «Расправа». Чим повчальні ці публіцистичні надоперативні виступи Леоніда Леонова? Ерудованою насиченістю і високомайстерною художністю.

Письменник творив їх не тільки в ці дні, в нього був великий вантаж історичних фактів, зібраний протягом десятиліть. Він почав призбирувати факти ще тоді, коли був літпрацівником дивізійної газети перед штурмом Перекопу 1920 року. Сидячи в судовому залі, він записував до блокнота жахливі факти звірств гітлерівців, але сухий перелік фактів був би в статті лише протокольною фіксацією. А автор зумів доречно вдатися до історичних екскурсів, віднайшов такі художні засоби, що кожна його харківська стаття була шедевром журналістики».

Уміння вжитися у професійне середовище своїх героїв, органічне відчуття соціального замовлення, яке висуває час, орієнтація в усіх життєвих обставинах і ситуаціях, духовних і моральних станах, у яких перебувають персонажі письменника в різні пори своїх почуттів і думок, — усе це свідчення багатогранності таланту Л. Леонова. Ось чому, коли я запитую Леоніда Максимовича, як створювалася та чи інша його книга, то в мене виникає враження, що він пам'ятає кожну деталь, найменшу подробицю: так ретельно шліфує рука майстра свої вироби.

Незвична історія роману «Злодій».

— Може, вперше в історії літератури автор через тридцять років зовсім, наново переробив свою книгу, — каже Леонов з усміхом. — У першій редакції Векшин був такою собі романтичною постаттю, у другій — розвінчаний.

Найбільше мене, як і інших читачів, цікавить історія створення «Російського лісу».

— Північний ліс робить дощ і для України, — каже письменник. — У старі часи застерігали: біля Харкова може знайтися криниця з гірко-солonoю водою...

Знаходжу главу, в якій Вихров читає студентам лекцію у роки війни:

«За народною прикметою, ліс притягує воду, щоб потім відпустити її хмаринкою у далеку подорож... Ліс наближає море і сам як море, і кораблі хмар ночують біля його зелених причалів... З іншого боку, уявіть собі грізне майбутнє дуже вологої північної рівнини, що не має достатнього стоку, коли з неї підуть ліси і збільшиться затоплення і, отже, — натиск вічної мерзлоти, оскільки під моховою тундровою шубою сонце не встигає вигріти землю...»

Це справжній зелений масив спостережень з життя природи в творчості Леонова!

«Яке диво: сокири стукають на Сурі та Іргізі, а відлуння дитячим плачем відгукується у Заволжі! І ось Докучаєв порівнює російське землеробство з азартною грою, а в 1893 році агроном Ізмаїльський передбачає швидке перетворення степів у пустелю, а незабаром у пресі тих років друкується і ще страшніше пророцтво: «Минуть роки, і арики будуть біля Рязані. Щасливий подорожній знайде біля Харкова криницю з гірко-солонною водою». Ось від якого лиха соціалізм покликаний врятувати наше селянство».

...Дивне почуття охоплює тебе під час розмови з Леонідом Максимовичем: ніби стоїш на березі великої ріки, що несе свої води у вічність.

Я сказала «ріки» не тільки за асоціацією з картинами «Російського лісу», а й тому, що в розмові з великим письменником відчуваєш незвичайний простір для вільної течії думки. Ніщо не сковує! А бувають же співрозмовники (для них, власне, і слово це не підходить), у спілкуванні з якими виникає відчуття, ніби тебе тісно оточили гори, що й неба не видно за їхньою похмурою висотою і замкненою неприступністю. Тут і звуку власного голосу не почувеш: він обривається на півслові, наче далеке, слабке відлуння. А потрібен насамперед

душевний відгук, відвертість, відкритість, одне слово, творчий діалог у повному розумінні цього слова.

У розмові з Леоновим тебе обігріває незвичайне, правдиве тепло простоти, уваги і чутливої, безпосередньої реакції на твої слова і думки.

Можливо, в такому спілкуванні з людьми письменник знаходить частину чогось свого, що збагачує і його творчість.

Кілька професійних запитань на літературні теми, і Леонід Максимович безпомилково визначив параметри моїх художніх смаків і уподобань, ставлення до творчості тих чи інших письменників. Не знаю, як він поставився до моїх суджень, бо їхньою оцінкою були або тиха його усмішка, або веселий сміх. Але думки про творчість, про каторжну за своєю духовною (і фізичною теж) напруженістю письменницьку працю я одержала з його щедрих рук як авторитетне підтвердження своїх власних переконань і поглядів.

Відчувається, що найістотніша риса його творчої особистості, вдачі — це незаспокоєність, вічний рух до істини, до таємниць людини. «Автор ніколи не досягає своєї ідеї, завжди здається, що ти зіпсував свій задум». І ми розуміємо, що інакше й бути не може, бо коли б письменникові здалося, що він втілив усе, що хотів сказати, то тоді б відклав своє перо. «Найбільше щастя, — додає Леонов, — потримати в руці хоча б годину сигнальний примірник, тому що вже через три години ця книга — зіпсований задум».

Письменник пройшовся по кабінету і з сумом сказав:

— Сьогодні не працював і відчуваю себе каторжанином, грішником. Трапляється, я й на Новий рік працюю, і в інші святкові дні.

Цікаво слухати думки майстра про молоде літературне покоління.

— Молодим я побажав би впевненішого плавання в епісі, — каже він. — Не треба приймати до Спілки поспішно, треба по-справжньому допомагати молодим. У 1923 році, пригадую, коли я писав «Борсуків», треба було мати патент на літературну працю, 150 карбованців заплатити, в мене не було патенту, і от, як сьогодні, пам'ятаю: прийшов фінінспектор і поклав свій старий, брудний чорний портфель на листки рукопису і почав описувати майно...

Леонід Максимович весело засміявся: «Пригадуєте, як Маяковський писав про фінінспектора? Я цей зазмальцьований портфель досі пам'ятаю».

Наша розмова почалася о сьомій вечора, а зараз годинник показував дев'яту. Як непомітно збігла одна година, друга!..

— На полюванні я бував, — з довірою продовжував ділитися своїми враженнями і думками Леонід Максимович, — але не вбивав ніколи. Навіть вовка не зачепив...

І знову переходить до літератури, до особливостей письменницької праці, її перспектив і завдань.

— Література вимагає сьогодні дуже розумного, диференційованого і відповідального підходу, нащадки міркуватимуть не тільки над тими творами, які з'явилися, але і над тими, що не з'явилися або могли б виникнути. Світ ніколи не був у такому становищі, коли треба дуже багато думати... Письменники могли б більше зробити для сучасності... Письменники повинні багато думати, а їм не повинні заважати... Кожен з нас зобов'язаний далеко дивитись уперед!

Мовчання — і виникає нова думка.

— ...Роман починається для мене з якогось незрозумілого вчинку, котрого я не можу пояснити. Потім з якоїсь таємниці, куди мене не допускають, психологічного зрівняння, що його не можу розв'язати. Маса невідомих — і героїв потрібно в книжку замкнути...

Мова зайшла про майбутнє роману як літературного жанру, про «антироман», про модні на Заході теорії вимірання епічних форм.

— Можна, я скажу жартома? Ці німечні молоді люди, ці вітрогони... На Заході німечні романісти: кавалер приходить до дами-літератури і замість того, щоб займатися ділом, він починає міркувати, що йому робити... Замість того, щоб творити літературу, вони починають розмірковувати, що з нею робити... Антироманісти!

Леонід Максимович щедрий співрозмовник, і в цьому також виявляються багатство і глибина його внутрішнього, творчого світу. Він не шкодує, не заощаджує себе, і я мимоволі думаю: якщо послідовно передати течію його думок під час цього вечірнього інтерв'ю, вийшло б блискуче есе чи публіцистична стаття про літературу.

Скільки думок і почуттів визрівають у таємничій тиші, в серці чутливого митця...

— Явища «граціанщини» дуже загострилися... «Граціанщина» — це Моцарт і Сальєрі. Для граціанських поняття «геній» і «талант» неприйнятливі: вони прагнуть заглушити генія, щоб усі стали однаковими.

— 1921 року спалив два томи віршів. Класики довели, що можна чудово говорити прозою. Я не проти, щоб говорити віршами, але тільки гарними.

— Кіно люблю, але дивлюсь фільми і бачу: кіно не володіє моментами вічності. Там, де техніка, — нема вічності...

— Що це у вас за циферблат? — раптом запитує він, подивившись на мій годинник з червоним циферблатом.

— Вітчизняна марка «Слава», ціна 27 карбованців, — відповідаю я.

Леонід Максимович сміється. Скориставшись цим, я хоробро задаю «легковажне» запитання.

— Драма почуттів, скажімо нещасне кохання, сприяють написанню шедеврів?

— Зовсім ні, — відповідає Леонов, не задумуючись. — Кохання усе менше стає темою літератури. Найбільші події відбуваються в мозку. «Бути чи не бути?» — ось що стало основною темою мистецтва. Найбільші битви, повторюю, розігруються на плацдармі мозку... Любов і творчість? Я завжди віддавав перше в жертву другому. Я не міг інакше. Мені завжди було ніколи, інакше мої персонажі розірвали б мене на кавалки...

Заходить дружина Леоніда Максимовича, запрошує на чай. Обличчя у Тетяни Михайлівни м'якого тургеневського типу.

— Я дружину завжди лаю, що вона за літератора вийшла, — продовжує свою думку Леонов. — Літературна справа дуже непевна. Треба дуже багато щасливих співпадань, щоб вийшов письменник. А раптом невдаха?! Це так тяжко... В мистецтві не можна роздвоюватися, відходити вбік: треба робити щось одне. Не люблю, коли лікарі картини пишуть або співають. Я б у такого лікаря не став лікуватися... А в своєму ділі треба досягати абсолютної майстерності, все повинно бути першосортним.

Водопровідник першого гатунку краще, ніж музикант третього гатунку...

— Таню, — звертається він до дружини, — мене зараз запитали, як я переносу свою славу. А я відповів: — «Яку славу?!» І він знову заливається сміхом.

Ми п'ємо міцний чай і дивимось передачу гумористичного телевізійного клубу «Кабачок». Леонід Максимович обмахується великим картонним коричневим аркушем, і волосся в нього розвіюється, як від вентилятора.

— Я чаю багато п'ю, — каже письменник. — Адже я москвич, у мене бабуся пила дуже багато чаю.

По телебаченню молода співачка виконує веселу любовну пісеньку французькою мовою.

— Яка у неї вимова! Ні, ти чуєш, Таню, яка у неї вимова, — добродушно дивується він.

Після чаю знову мова про літературу.

— Хіба скажеш: письменник бореться за написання п'єси? Він просто пише. Він повинен писати, і все тут!

— А як пишете ви, Леоніде Максимовичу?

— Письменство — це виділення емоцій, і ніщо не повинне йому заважати. Ось коли розвісити по стінах картини фламандських художників — працювати не зможеш: ніби сидить біля тебе хтось поважний і дивиться... Письменник повинен працювати в порожній кімнаті, щоб ніщо не відволікало... А як я пишу? Беру гострий ніж, ріжу папір — і перо в руки...

Він задумався, а потім раптом сказав:

— Пам'ятаєте Сікстинську мадонну Рафаеля? Я бачив її у Трет'яковській галереї і в Дрездені після війни. Очі в неї стали сумні. Змінився погляд після всього пережитого нами на війні...

Біля одинадцятої ночі ми прощаємося. Леонід Максимович проводить до дверей. Тисне руку...

Є зустрічі, пам'ять про які береш із собою мовби в кругосвітню подорож. Хіба забудеш про цей потиск мудрої руки, тиху красу доброї усмішки?! Про цей московський вечір, про ці три з половиною години, які подарував тобі великий письменник, велика людина...

* * *

Коли ми вдивляємося у безмежно щедрі і багатогранну творчість Леоніда Леонова, то добре бачимо, як щільно вона споріднена з народним життям. Леонід Леонов — істинно національний, російський майстер слова. Його книги окрилені передовими ідеями комуністичного часу, і кожна з них допомагає досягти верховини гуманізму, краси і розуму. Своє могутнє перо Леонов ще замолоду поставив на службу народній правді, і немає

для нього покликання більш почесного, відповідального і благородного. Його творчість — це справді монолог довжиною у життя.

Переїнявши від майстрів минулого велику духовну спадщину, він міг з повним правом сказати від імені свого літературного покоління: «Вагома відповідальність і обов'язок покладені на нас, спадкоємців чеховської і горьківської слави. Вони полягають насамперед у тому, щоб передати тим, котрі ще молодші від нас, невтрачене, неохололе, отримане нами від Горького людське тепло чеховського потиску рук».

Леонід Леонов — письменник, для якого органічне почуття громадянської відповідальності перед епохою, народом і літературою.

Маргарита Юрьевна Малиновская

ДРЕВО ДРУЖБЫ

ЛЕОНИД ЛЕОНОВ И УКРАИНА

Литературно-критический очерк

Издательство «Радянський письменник»
(На украинском языке)

Редактор *А. М. Макаров*

Художник *В. І. Писаренко*

Художній редактор *М. П. Вуек*

Технічний редактор *Л. М. Бобир*

Коректор *А. М. Голик*

Информ. бланк. № 725

Здано на виробництво 06.02.79. Підписано до друку 18.04.79.
БФ 23876. Формат 70×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1. Бан-
никовська гарнітура. Високий друк. 5 фіз.-друк. арк.+3 вкл.,
7,26 ум.-друк. арк., 7,03 обл.-вид. арк. Тираж 3000. Зам. 9-589.
Ціна в оправі 70 к.

«Радянський письменник»,

Київ, бульвар Лесі Українки, 20.

Одеська книжкова фабрика РВО «Поліграфкнига»,
270008, Одеса-8, вул. Дзержинського, 24.

946294

Малиновська М. Ю.

М19 Древо дружби. Леонід Леонов і Україна: Літ.-крит. нарис. — К.: Рад. письменник, 1979. — 156 с., іл., 3 арк. іл.

У нарисі розглядається творчість видатного російського письменника, академіка, Героя Соціалістичної Праці, лауреата Ленінської премії Л. М. Леонова, аналізується його внесок у скарбницю багатонаціональної радянської культури. Багатьма фактами і подіями творча біографія письменника пов'язана з Україною, діями української літератури та мистецтва.

М $\frac{70202-082}{M223(04)-79}$ 106-79. 3603010102

ББК 83.3Р7
8Р2

У ВИДАВНИЦТВІ
«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»
вийшли з друку нові книги
з питань критики і літературознавства:

ВИСОКЕ ПОКЛИКАННЯ.

Статті молодих критиків про літературу.

В'ЯЗОВСЬКИЙ Г.

Від життя до художнього твору.

Літературно-критичний нарис.

ГЕРАСИМЕНКО Ю.

Знай високе місце своє.

Літературно-критичні статті.

ДОРОШЕНКО І.

На головному напрямку.

Літературно-критичні статті.

ДОВЖЕНКО О.

Бачити завжди зорі.

Статті, виступи, промови.

ІЛЬНИЦЬКИЙ М.

Енергія слова.

Літературно-критичні статті.

ЛІТЕРАТУРА І СУЧАСНІСТЬ.
Літературно-критичні статті.

ЛОГВИНЕНКО М.
Романи Вадима Собка.
Літературно-критичний нарис.

ПРО ЛЕОНІДА ПЕРВОМАЙСЬКОГО.
Статті, спогади, листи, нариси.

ПРОБЛЕМИ. ЖАНРИ. МАЙСТЕРНІСТЬ, в. III.
Літературно-критичні статті.

ЧЕРЧЕНКО Н.
Час і сучасники.
Літературно-критичні статті.

**Ці книги ви можете купити
в магазинах облкниготоргу
та обласпоживспілки.**

THE
LONDON
MERCANTILE
LITERARY
AND
SCIENTIFIC
ASSOCIATION

OF
THE
CITY
OF
LONDON
AND
THE
COUNTY
OF MIDDLESEX

AND
THE
COUNTY
OF MIDDLESEX
AND
THE
COUNTY
OF MIDDLESEX

ZBR.

